O`zbekstan Respublikası awıl ha`m suw xojalıg`ı ministrligi

Tashkent Ma`mleketlik agrar Universiteti No`kis filialı

«Diyxanshılıq ha`m melioratsiya tiykarları» kafedrası

Bakalavr 5620200 –Agronomiya ta`lim bag`darının`

4-kurs studenti

Agzamov Alımbay

Pitkeriw qa`nigelik jumısı

Tema: Orta shorlang`an topıraq jag`dayında jon`ıshqanın` suwg`arıw rejimin ha`r qıylı eginler menen aralastırıp ekken jag`dayda tu`p sanlarına ha`m o`sip rawajlanıwına ta`siri.

Basshı:
TashMAU No`kis filialı
Diyxanshılıq ha`m melioratsiya
tiykarları kafedrasının`
dotsenti a.x.i.k A.Xojasov

Jumıs ko`rip shıg`ılda ha`m qorg`awg`a jiberildi.

Diyxanshılıq ha`m melioratsiya
tiykarları kafedrasının` baslıg`ı
a.x.i.k ________ A.Jumanazarova
«_____» ____________2014jıl

Agronomiya ha`m awıl xojalıg`ı
mexanizatsiyalastırıw fakulteti
dekanı b.i.k.dotsent_____N.Absattarov
«_____» ____________2014jıl

No`kis – 2014 jıl

MAZMUNI

Kirisiw ………………………………………………………………………
I-BAP
A`debiyatlardan sholıw…………………………………………………
II-BAP
2. Qaraqalpaqstannın` ta`biyg`ıy jag`daylarına agroximiyalıq baha beriw
2.1. Hawa rayı..………………………………………………………………
2.2. Topırag`ı ………………………………………………………………
2.3. Jer astı suwlarının` rejimi…………………………………………….
III-BAP
3. Izertlew metodikası ha`m usılları ……………………………………..
3.1. Ta`jiriybe o`tkeriwdin` metodikası ha`m sxeması……………..……….
3.2. Ta`jiriybe o`tkerilgen waqıttag`ı meteroligiyalıq sha`rayatı..…………………
3.3. Ta`jiriybe barısında o`tkerilgen agrotexnikalıq usıllar……………………….
IV. BAP
4. Izertlew na`tiyjeleri …………………………..…………………………
4.1. Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` mexanikalıq qa`siyeti...…………………
4.2. Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` suw-fizikalıq qa`siyeti..…………………
4.3. Jon`ıshqa o`simliginin` ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` suwg`arıw mo`lsheri ha`m waqtı……………………………………………………
4.4. Topıraq quramındag`ı duzlardın` mug`darına suwg`arıw rejiminin` ha`m qosıp egilgen eginlerdin` ta`siri………………………………………………..
4.5. Jon`ıshqanın` suwg`arıw rejiminin` ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` tu`p sanlarına ta`siri…………………………..…………………….
4.6. Jon`ıshqa arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`binin` o`sip rawajlanıwına suwg`arıw rejmine ta`siri……………………………………………………
4.7. Suwg`arıw rejiminin` jon`ıshqa, arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`binin` zu`ra`a`tligine ta`siri………………………………………………………..
Juwmaqlaw…………………………………………………………..…………
V-BAP. Insan xızmeti qa`wipsizligi………………………………………..
5.1. Xojalıq o`ndiris sanitariya talapları……………………………………….
5.2. Ximikatlar menen jumıs islegende qa`wipsizlik ilajları……………………..
6. Paydalanılg`an a`debiyatlar……………………………………………

Kirisiw

O`zbekstan Respublikası Prezidenti I.A. Karimov 2012-jılda elimizde sotsiallıq ha`m ekonomikalıq rawajlandırıwdın` juwmaqları ha`m 2013-jılg`a mo`lsherlengen ekonomikalıq bag`darlamanın` en` a`hmiyetli bag`darlarına bag`ıshlangan Ministrler qabinetinin` ma`jilisindegi **«Bas maqsetimiz-ken` ko`lemli reformalar ha`m modernizatsiyalaw jolın buljıtpay dawam ettiriw»** atlı bayanatında: - «Bu`gingi ku`nde fermer xojalıg`ı orınlı tu`rde awıl xojalıgı o`ndirisinin` jetekshi buwınına, onı sho`lkemlestiriwdin` tiykarg`ı tu`rine aylandı. Ha`zirgi waqıtta fermerlik ha`reketi o`zinin` quramında 66 mın`nan aslam fermer xojalıgın birlestirmekte, Elimizdegi ja`mi su`riletug`ın jerlerdin` 85 protsentten aslamı, jetistiriletug`ın awıl xojalıgı o`nimlerimlerinin` tiykargı bo`legi a`yne fermerlerdin` u`lesine tuwra kelmekte»-den fermer diyxanlardın` jumıs na`tiyjelerine u`lken baqa berdi.

Bayanatta keltirilgen juwmaqlar bizin` respublikamız fermerleri ushın da tiyisli ha`m olardın u`lesi de orınlı.

Ja`ne prezidentimiz I.A.Karimov 2011-jıldın` tiykargı juwmaqları ha`m 2012-jılda O`zbekstandı sotsial-ekonomikalıq rawajlandırıwdın` en` a`hmiyetli bag`darlarına bag`ıshlang`an Ministrler Kabinetinin` ma`jilisindegi «2012-jıl Watanımızdın rawajlanıwın jan`a baskıshqa ko`teretug`ın jıl boladı» atlı bayanatında: - Elimizde o`tken jılı 6,8 mln tonna g`a`lle, 3,5 mln tonna paxta, 8,2 mln tonna baw-baqsha ha`m palız o`nimlerin jetistirildi.

Usının` menen birge, biz awıl xojalıg`ı salasında birinshi gezekte topıraqtın` o`nimdarlıg`ın arttırıw ilajların ko`riw, barlıq alıp baratug`ın agrotexnikalıq ilajlardı o`z waqtında orınlaw, zamanago`y agrotexnologiyalardı engiziw, selektsiya ha`m tuxımgershiliti bunnan bılay da rawajlandırıw, miynetti sho`lkemlestiriw ja`ne xoshametlew menen baylanıslı elege deyin iske qosılmag`an u`lken
imkaniyatlardın` bar ekenin ta`n alıwımız za`ru`r»- dep atap o`tken edi.

Usı talaplardı qanaatlandırıw ushın Qaraqalpaqstan Respublikasında sharwashılıq xalıqqa payda keltiretug`ın tiykarg`ı tarawlardın` biri bolganlıg`ı

ushın, olar ushın jetistiriletug`ın ot-sho`p mug`darın ko`beytiw ha`m ot sho`plerdin` sapasın arttırıw baslı wazıypalardın` biri bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının` territoriyası sho`l zonasının` ortasha poyasında jaylasqan. Jer relfi derlik tegis, ta`biyg`ıy tosqınlıqlar joq.

Respublikada jerinin` shor, suwı kem ha`m klimatının` keskin kontinental qısqı qurg`aq suwıq, jazının` og`ırı ıssılıg`ına baylanıslı bull jerde ha`mme jılı awıl xojalıg`ı daqıllarınan diydilengen o`nimdi alıw qıyın.

O`zinin` geografiyalıq jag`dayı ha`m suwıq hawa massasın irketug`ın tosqınlıqlardın` joqlıg`ı sebepli qısı suwıq, al jazda eginlerdin` normal o`sip jetiliwi ushın za`ru`r bolg`an effektiv temperatura ju`da` az mug`darda bolıwı olarda vegetatsiya da`wiri dım qısqa mu`ddetlerde o`tetug`ınlıg`ı menen xarakterlenedi. Demek usınday jag`dayda sharwashılıqtan diydilengen o`nimdi alıw ushın olardın` ot-jem bazasın bekkemlep barıwımız kerek. Bul ma`seleni sheshiwde suwg`arılatug`ın diyxanshılıqtan jetistiriletug`ın ot-jemlik eginlerdin` a`hmiyeti u`lken.

Egislik jerlerdin` meliorativlik awhalının` talapqa tolıq juwap beriwine ha`m ayırım jılları bolıp atırg`an suwdın` kemtarlıg`ına baylanıslı biz usı topıraq klimat sharayatına biyimlesken, joqarı o`nimli, shorg`a ha`m suw az bolg`an jılları qurg`aqshılıqqa shıdamlı egin maydanların ken`eytiwimiz za`ru`r. Bunday eginlerden suw mol bolg`an jılları jon`ıshqanı, ma`kkeni, aq ju`werini, sudan sho`bin, ot-jemlik la`blebi, suw az bolg`an jılları arpanı, tarını ha`m toyımlı ot-jem tayarlaw ushın maylı ayg`abag`arlardın` da`nesi bosag`an baslarınan paydalanıw mu`mkin.

Ha`zirgi bazar ekonomikası da`wirinde awıl xojalıg`ında mal sharwashılıqtın` o`nimdarlıg`ın ko`teriwde, topıraqtın` hasıldarlıg`ın joqarılatıwda, jerdi biologiyalıq gumus, azot ha`m organikalıq massa menen ta`miyinlewde jon`ıshka egininin` ju`da` bahalı ekenligi da`liyllengen.

Keyingi jılları Aral ten`izinin` suwının` tartılıp, jerledin` shorlanıwı artıp meliorativlik awhalının` to`menlew na`tiyjesinde, ja`nede keyingi 2,3 jıl 2000-

2001 ishindegi suwsızlıqtın` aqıbetinde awıl xojalıg`ında jon`ıshqa egininen alınatug`ın o`nimnin` to`menlep ketiwine alıp keldi.

Jon`ıshqa egini tek g`ana mallarga ot-jem bolıp qoymastan, ol jerdin` meliorativlik, fitosanitariyalıq jag`dayın jaqsılawda, ja`nede awıl xojalıgı eginlerin almaslap egiwde aralıq egin retinde de paydalanıladı. Joqarg`ı agrotexnikalıq ilajlar o`tkerilgen jon`ıshqa atızlarınan 250-300 ts bede o`nimi alınadı. Jon`ıshqadan tayarlanatug`ın ko`k ot-sho`p, bede, silos, senaj, sho`p unı ha`m t.b. o`nimleri awıl xojalıg`ının` mal sharwashılıg`ında ha`m qusshılıq tarawında paydalanıladı.

Sebebi, bul jon`ıshqa o`nimlerinin` quramı belok zatlarg`a jug`ımlı mineral elementlerine ha`m vitaminlerge ju`da` bay esaplanadı.

Jon`ıshqa o`simligi basqa ot-sho`plik o`simliklerden o`zinin` tamır sistemasının` ku`shli rawajlanıwı menen ajırıralıp turadı. 2-3 jıllıq go`ne tu`bir jon`ıshqa o`simligi topıraqtın` 50 sm qabatında 15-20 tonna g`a shekem ha`m onnan da zıyat toplaydı. Bul o`z gezeginde topıraqtın` fizika-mexanikalıq, ximiyalıq qa`siyetlerin, suw-hawa rejimin jaqsılaydı, topıraqqa ıssılıqtın` o`tiwin ta`miyinleydi. Ol sobıqlı o`simlik retinde o`zinin` tamırında topıraqqa kerekli, biologiyalıq azotqa iye bolg`an tu`yinsheli bakteriyalardı toplaydı, 2-3 jıllıq go`ne tu`bir jon`ıshqa o`simligi bir gektar jerdegi topıraqta 300-350 kg g`a shekem biologiyalıq azot qaldıradı. Usılar menen bir qatarda, jon`ıshqa o`simligi o`zinin` fitosanitariyalıq qa`siyeti menen topıraqtı kesellik tarqatıwshı bir qatar bakteriya ha`m viruslardan da tazalaydı.

Solay etip, jon`ıshka o`simligi tek g`ana sharwa malları ushın jug`ımlı ot-sho`p bolıp qoymastan, basqa eginlerge almastırılıp bolmaytug`ın qa`siyetke iye, yag`nıy awıl xojalıq eginlerin almaslap egiwde, topıraqta ha`r tu`rli keselliklerdin` tarqalıwınan qorg`awda ha`m onın` qunarlıg`ın joqarılawda da qatnasadı.

Jon`ıshqashılıqtı jolga qoyg`an xojalıqlarda miynet o`nimdarlıg`ı ha`m rentabellikte joqarı boladı.

Ha`zirgi waqıtta O`zbekistan Respublikası jag`dayında awıl xojalıg`ında jon`ıshqashılıqqa kewil awdarılıp, onı almaslap egiwde qollanıw, o`nimdarlıg`ın asırıw, ja`ne de egislik maydanın ken`eytiw boyınsha barlıq ilajlar ko`rilip atır.

Sog`an qaramastan, keyingi jılları jon`ıshqadan alınatug`ın o`nim ju`da` to`menlep ketti. Bunın` sebeplerinin` tiykargı topıraqtın` meliorativlik awhalının` to`menlep ketiwi, kollektr-drenajlardın` talap da`rejesinde islemewi, rayonlastırılmag`an tuxımlardın` egiliwi, tuxımlardın` pataslıg`ı ha`m ta`rbiyalaw texnologiyasının` buzılıwları bolıp esaplanadı.

Usı kemshiliklerdi saplastırıw ushın en` aldı menen jon`ıshqa o`simliginin` tuxımgershiligin jolg`a qoyıw, egiste rayonlasqan joqarı o`nimli taza tuxımlardı mu`ddetinde egiw, o`siw da`wirinde joqarı agrotexnikalıq ilajlardı, almaslap egiw sxemaların, jıyın-terim waqtında jumıstı durıs sho`lkemlestiriw, saqlaw ha`m u`nemli paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

I-BAP

A`debiyatlardan sholıw.

Atız jag`dayındag`ı awıl xojalıq eginleri ushın topıraqtın` optimal ıg`allıg`ı jo`ninde bir qansha ilimiy jumıslar islengen. O`simliktin` o`mirinin` suw menen tıg`ız baylanısta bolıwı, topıraqtın` ıg`allıg`ın, suwg`arıw mu`ddetin egisten aldın teoriyalıq jaqtan biliwdi talap etedi. (Rimov 1953 j)

Ko`p jıllıq izertlewlerdin` mag`lıwmatlarına qarag`anda egerde 70 % topıraqtın` ıg`allıg`ınan kem bolg`an jag`dayda o`simlik ushın kerekli bolg`an na`mliktin` kelip, jon`ıshqa o`simliginin` rawajlanıwı a`stelik penen bolatug`ınlıg`ı, tu`p sanları o`nimdarlıg`ı kemeyetug`ınlıg`ına da`llillengen.

V.A.Kovdonin (1967) pikiri boyınsha ku`shli shorlang`an topıraqlarda vegetatsiya da`wirinde topıraqtın` ıg`allıg`ı sheklengen atız ıg`allıg`ın 80-85 % ti nen kem bolmawı kerek. Sebebi suwg`arıw da`wirilerinin` aralarında topıraq qatlamındag`ı duz kontsentratsiyalarının` ko`terilip ketiwine jol qoymaw kerek.

N.R.Bespalovtın` (1963) pikirine tuwra keledi, onın` pikiri boyınsha jawınlatıp suwg`arıw taza topıraqlarda sheklengen atız ıg`allıg`ınan 70 % , al shorlanıwg`a kewil bergen jerlerdin` 75 % qurawı kerek.

N.K.Nikolaevtın` (1956) pikiri boyınsha jer astı suwları jaqın jaylasqan jag`dayda jer qabatının` 0-60 sm qatlamın tapqa keltiriw sheklengen atız ıg`allıg`ının` 70-75 % a`tirapında bolıwı kerek.

V.Radmistrov (1957 j), V.N. Xavinskiy (1955 j), I. V.Krasovskiy (1985 j) ha`m basqada ilimpazlardın` jumıslarının` juwmag`ında paxta, jon`ıshqa ha`m basqada eginlerdin` tamır sistemasının` rawajlanıwı tiykarınan topıraq ıg`allıg`ının` o`siwine baylanıslı ekenligin ko`rsetedi. V. Radmistrovtın` ko`rsetiwi boyınsha o`simliktin` jas da`wirinde topıraqtı qoldan ıg`allandırıw na`tiyjesinde 30-40 sm qatlamda tamır sistemasının` gorizontal rawajlanıwına mu`mkinshilik beredi.

Topıraqtın` optimal ıg`allıg`ın to`mengi shekte uslap turıw ushın shorlang`an topıraqlardı suwg`armastan aldın`g`ı ıg`allıq taza topıraqlarg`a

qarag`anda ko`p bolıwı kerek ekenligine a`debiyatlardı qısqasha sholıw arqalı ma`lim bolatug`ınlıg`ın anıqlaymız.

Klimat, topıraq ha`m meliorativ jag`daylarg`a qaray jon`ıshqanı suwg`arıw normaları.

V.R.Vilyam (1939 j) ma`deniy eginlerdin` suwg`a bolg`an talabı belgili da`rejede vegetatsiya da`wirinin` uzaqlıg`ına ha`m japıraq beti ko`leminin` ulıwma maydanına baylanıslı ekenligin atap o`tti.

Jerlerdi ulıwma suwg`arg`anda mo`lsherlengen suwdı jetkeriwdin` jolların qarastırg`anımızda.

A.N.Kostenov (1951 j) qunarlıg`ı to`men da`rejeli topıraqta suwdı jalpılamay qabıllaw menen onın` arasındag`ı belgili bir baylanıstın` bar ekenligin, Sonday-aq joqarı qunarlıg`ı to`men da`rejeli topıraqta suwdı jawın-shashın mug`darın qosqanda joqarıdag`ı baylanıstın` bar ekenligin atap ko`rsetti, yag`nıy usıg`an baylanıslı topıraq o`nimdarlıg`ına baylanıslı o`simliktin` suwg`a bolg`an talabının` arıtwına ha`m waqtında qanaatlandırg`an jag`dayda o`simliklerden mol zu`ra`a`t alınadı.

Beriletug`ın suwdın` mug`darı, ha`r bir suwg`arılatug`ın ma`deniy eginnin` o`nimdarlıg`ına, agrotexnikasına, topıraq qunarlıg`ı shamasına ten` keliwi kerek.

Keyingi jılları o`simliktin` suwdı talap etiwine belgili ta`sir jasawshı parlanıw shamasına suw talap etiwdin` shamasına u`lken kewil bo`linbekte.

Jan`adan o`zlestirilgen jerlerde parlanıwshılıq boyınsha ulıwma suwg`arıw normasın esaplaw metodı usınıs etilgen (Sredazgin rovodxlopkom) V.R.Shreder, V.F.Safanov, I.R.Parenchik (1966), KUMS UzSSR (I.R.Sabinina 1965), I.G. Sabinina «Muminov A.F. 1967 ta`repinen parlanıw jıyındıg`ının` ko`rsetiwi boyınsha suwg`arıw mu`ddetin topıraqtın` ıg`allıg`ın sistemalı tu`rde baqlap barıw kerek.

Esaplaw tiykarına temperatura ha`m parlanıwshılıqtın` ko`p jıllıq ko`rsetkishinen paydalang`anlıg`ı sebepli onı jeterli da`rejede da`l ko`rsetilgen dep aytıw qıyın.

Ta`jiriybede qorshag`an ortanın` ha`r tu`rliligi berilgen ko`rsetpelerde da`l tekseriwdi talap etedi.

R.V.Shreder (1905) jon`ıshqanın` ulıwma suwg`arıw normasın izertlengen ilimpazlardın` biri bolıp tabıladı ha`m vegetatsiya da`wirinde suwg`arıwdı deferentsiyalawdı usınıs etedi.

Jon`ıshqa ha`m ma`deniy basqa eginlerdin` paxta almaslap egiwdegi suwg`arıw rejimin deferentsiyallaw V.M. Mgospaevanın` (1935) ha`m Konanovanın` (1950) jumıslarında ken`nen ko`rsetilgen yamasa u`sh klimatlıq zonag`a bo`lingen tu`slik orta ha`m arqa zonalar.

Bul zonalarda payvalar on gidromodul rayonlarında deferentsiyalanadı. Suw talap etiwdi deferentsiyalawda S.N.Rıjkov (1948) vegetatsiya basında ha`m aqırında awısıq ıg`allıq ha`m atız ıg`allıg`ı topıraqtın` mexanikalıq quramındag`ı fizikalıq qa`siyetlerinen kelip shıg`adı dep ko`rsetken.

V.R. Eremenkonın` ko`rsetiwinshe klimatlıq ha`m gidrogeologiyalık ayırmashılıqların egip almaslaw ha`m burınnan egilip kiyatırg`an paxta atızının` suwg`arıw normaların differentsiyalaw usınılg`an.

Razmerlerdi differentsiyalaw za`ru`rli ha`m suwg`arıw rejimleri Qırg`ızstannın` taw aldı zonalarında topıraqtag`ı ıg`allıq zonasına temperaturag`a ha`m suw menen ta`miyinleniwine baylanıslı dep ko`rsetti. A.A. Churyaev (1964-1965).

S.N.Rıjkov ha`m N.F.Bespalov ta`repinen (1972) gidromuduli rayonlardan turatug`ın jer astı suwlarının` qa`ddin ha`m topıraqtın` mexanikalıq quramın esaplap qoymastan olardın` du`zilis xarakterin ha`m aerotsiya zonasında topıraqtın` jaylasıwın esaplaytug`ın jan`a tu`rin usınıs etti.

N.F.Bespalov (1971) sho`l dalalarda gidromodul rayonlarına qaray jon`ıshqanın` ulıwma suwg`arıw normasın 3200 den 800 m^3/ g g`a jetkeriwdi maqset etedi (1969-1979).

N.K.Kisileva (1973) jon`ıshqanın` ulıwma suwg`arıw normasın 3,5-6 mın` m^3/ga artqan, al kanal jag`alarındag`ı territoriyalarda 6-7,5 mın` m^3/ga ayırmashılıqqa iye.

N.D.Cheryaevtın` (1971) pikiri boyınsha jon`ıshqanın` ulıwma suwg`arıw norması topıraq klimat jag`daylarına baylanıslı. Fergana ken`isliklerin u`sh zonag`a bo`ledi. Sho`l topıraqlı zonalar ashıq serozemli topıraqlar, bir tekli serozem zonalar. Jon`ıshqanın` suwg`arıwdın` optimal mo`lsherleri 3400 den 11400, ekinshi zonada 3700 dan 10800 ha`m u`shinshi zonada 3300 dan 9500 m^3/ga jetedi.

I.K.Kiselev, I.A.Lifchits (1971) Xorezm oblastı jag`dayında jer astı suwları 1-2 m teren`likte jatqanda, jon`ıshqanın` ulıwma suwg`arıw normasın 4000 $m^3$/ga degen tu`sinik beredi.

F.I.Vonchkovskiy (1963) ken`isliklerinde suwg`arıw suwındag`ı duzdın` mug`darı 0,7 g/metr xlor mug`darı 0,4 g/l bolg`anlıg`ı sebepli jerdin` tamır sisteması bar qatlamın tek g`ana za`ru`rli ıg`allıq normasında suwg`arıw shorlanıwg`a alıp keledi dep ko`rsetti.

Onın` pikiri boyınsha topıraqtı shorlandırmay uslap turıw ushın suwg`arıw normasın u`zliksiz arttırıp barıw kerek. Bul ko`z-qaras ken` tarqalıp topıraqtın` shorlanıwına qarsı ilimiy konferentsiyada (1969) o`z ornın taptı.

I.S.Kolojnıy ha`m Yu.Tregulov (1974) tın` ha`m ashıq sho`listan jerlerde jon`ıshqanın` suwg`arıw norması 1100 den 1500 m^3/ga bolıwı kerek degen usınıs bildirdi.

Samarqand oblastının` otlaqlı oblastlarında borozdkalap ha`m topıraqlardı jawınlatıp suwg`arg`anda suwg`arıw normaları to`mendegishe boldı.

Birinshi jag`dayda 3317 m^3/ga.

Ekinshi jag`dayda 1730 m^3/ga

al o`nim bolsa tiykarınan 26,5-29,5 ts / ga boldı.

Paxtadan ta`jiriybe stantsiyasında (Soyuzniki (1972)) O`z NIXI Sregaziev ha`m T.Bayqabulov jer astı suwları 3-4 m teren`likte jatqan ulıwma suwg`arıw normasın 25 % ke, al o`nimdi 0,3 ts/ga jetkergen.

KKNIIZ da Mambetkarimov ha`m Xojasovlardın` o`tkergen ilimiy ta`jiriybelerinde (1-)7000-1000 m^3/ga suwg`arıw normasında jawınlatıp suwg`arıw o`tkerildi.

Mexanikalıq quramı awır bolg`an jer astı suwları 15-20 m teren`likte jaqtan ortasha shorlang`an topıraqlarda jon`ıshqanın` en` ko`p o`nimi ulıwma suwg`arıw norması 4000 $m^3$/ga bolg`an bes suwg`arıwdan keyin alındı.

Jer astı suwları 3-4 metr teren`likte jatqan jerlerde ulıwma suwg`arıw normasın 25 % al o`nimdi 0,3 ts/ga jetken (A.Xojasov 2010 j KKNIIZ).

Qaraqalpaqstan sha`riyatında B.Mambetnazarov, A.Xojasovlar ta`repinen o`tkerilgen ilimiy jumıslarında jon`ıshqanın` ha`r-qıylı eginler menen aralastırıp ekkende jon`ıshqanı suwg`arıw da`wirinde topıraq ıg`allıg`ı 80 % shamasında uslap o`sip-rawajlanıw da`wirinde 3800 $m^3$ 6-ma`rtebe suwg`arıwdı 1-jılı jon`ıshqadan suwdan sho`bi menen qosıp ekkende gektarınan 443,3 ts ko`k massa alıng`an.

II-BAP

Qaraqalpaqstannın` ta`biyg`ıy jag`daylarına agronomiyalıq baha beriw.

2.1. Hawa rayı.

Hawa rayı boyınsha Qaraqalpaqstan to`mengi sho`listan zonasına jatadı. Jıl boylıq temperatura ortasha 11-13 ^{0}S a`tirapında boladı. Qıs aylarında en` to`mengi temperatura -21-23 $^{0}$S g`a , al jaz aylarında bolsa + 41 + 43 ^{0}S g`a baradı. Jıl boylıq jawın-shashın mug`darı ta`miyinley almaytug`ınlıg`ın ko`remiz.

Al, ayırım jılları ku`shli jawın shashınnın` na`tiyjesinde jer astı suwları ta`sir jasawı mu`mkin. Bul jerlerdin` klimatına ta`n bolg`an joqarı parlanıwshılıq 2,5-3 metrdegi jer astı suwların o`simlikde bolıp o`tetug`ın transperatsiya qubılısı ha`m hawa ıssılıg`ı na`tiyjesinde parlanıp ketedi. vegetatsiya da`wirinde temperaturanın` keskin to`menlewi topıraqtın` joqarı qatlamının` ton`lawına alıp keledi. Bul o`z gezeginde shayıp suwg`arıwda suwdın` jer astı suwlarına qosılıwına keri ta`sir jasaydı.

Jazg`ı da`wirde hawa temperaturasının` keskin o`zgerip turıwı na`tiyjesinde transperatsiya ha`m puwlanıwdın` ha`r qıylı bolıwı jer astı suwlarının` sarıplanatugın mug`darı birese artıp yamasa kemeyip turadı.

Jıllılıq penen ta`miyinlewdin` tiyisli koffitsientine qaray (1,25) arqa zonalarda paxtanın` orta piser sortları tiyisli na`tiyje bermeytug`ınlıg`ı, al tek tez piser sortlardı egiw kerek ekenligi usınıs etiledi.

2.2. Topıraq sha`rayatı.

Qaraqalpaqstannın` suwg`arılıp egiletug`ın territoriyasının` ko`pshiligi 17,8 % mexanikalıq quramı boyınsha awır saz topıraqlar, 23,1 % ti saz ha`m awır saz topıraqlar, 2,1 % ti shegelen ha`m sazlı shegelen` topıraqlar bolıp bo`linedi. Qaraqalpaqstannın` suwg`arılıp egiletug`ın diyxanshılıg`ının` xarakterli o`zgesheligi boyınsha a`sirese arqa rayonlarda jerden paydalanıwdın` to`men koeffitsienti ko`remiz. (0,28-0,42)

Ortasha awıl xojalıq o`ndirisinde 261,4 mın` ga jer paydalanıldı. Jerdin` belgili bir bo`legi awıl xojalıg`ında paydalanıwg`a jaramlı bolıp keleshekte o`zlestiriliwi tiyis jerlerge jatadı. Al, biraq sog`an qaramastan respublikanın`

suwg`arılıp egiletug`ın jer maydanının` ko`lemi A`miwda`ryanın` sol jerlerdi suwg`arıw mu`mkinshiliginen artıp ketedi.

Sonın` ushında jerlerdi o`zlestiriw suwg`arıw sistemasında belgili ilajlar ko`rilgennen keyin g`ana a`melge asırılıwı mu`mkin.

Suwg`arılıp egiletug`ın diyxanshılıqtı engiziw.

A`miwda`rya territoriyalarında o`zlestirilgen ha`m jan`a o`zlestirilgen jerlerden paydalanıw bir qansha mashqalalardı sheshiwdi, sonın` ishinde shorlanıwg`a qarsı gu`res ju`rgiziwdi talp etedi. Bug`an jer astı suwlarının` ta`biyg`ıy ag`ıp ketiwinin` az bolıwı, jer astı suwlarının` jer betine jaqın jaylasıwı, jer astı suwlarının` mineralizatsiyasının` joqarı bolıwı sebep boladı. Meliorativlik jag`dayı boyınsha suwg`arılıp egiletug`ın jerlerdin` u`lken bir bo`legi onın` qunarlılıg`ın arttırıwda ko`lemli jumıslar alıp barılıwın talap etedi. Suwg`arılıp egiletug`ın jerlerdi islep turg`an suwg`arıw tarmaqlarının` 50 % tin qayta islew, 44 % tin tu`p tiykarınan qayta islew, al KDS ti 82 % rekonstruktsiyalaw kerek.

Topıraq ha`m atmosfera arasındag`ı zat almaslawdag`ı suw ju`da` a`hmiyetke iye.

Aylar				Aylar	ko`rsetkishi		
	Hawa temperaturası	Jawın shashın	Suwg`arılg`andag`ıg`allıq		Hawa temperaturası	Jawın shashın	Suwg`arılg`andag`ızg`arlıq
Yanvar	-6,7	4,9	81	iyul	26,4	1,2	53
Fevral	-4,2	4,7	74	avgust	23,6	2,9	57
Mart	1,3	8,3	70	sentyabr	17,8	4,3	64
Aprel	12,1	14,1	56	oktyabr	10,5	8,7	64
May	14,8	11,4	51	noyabr	2,3	7,5	70
Iyun	24,7	3,4	51	dekabr	3,4	7,9	81

Olardın` o`z-ara qatnasının` nızamlılıg`ı qansha da`rejede ken` ashılg`an sayın, sonshama da`rejede o`simliktin` o`sip rawajlanıwın basqarıwg`a ha`m joqarı da`rejede belgilengen o`nim alıwg`a mu`mkinshilik tuwadı.

Ilimde, o`simliktin` barlıq tu`ri jasaw faktorların belgili da`rejede talap etetugınlıgı ko`rsetilgen: olar jaqtılıqtı, jıllılıqtı, topıraqtag`ı hawa gaz rejimlerinin` ha`r qıylı belgilengen normada talap etedi. Bul faktorlar birewinin` atqaratugın xızmetin ekinshisinin` atqarıw mu`mkinshiligine iye emes. Joqarıda ko`rsetilgen jasaw faktorlarınan jaqtılıq, jıllılıq ha`m hawa, suw ha`m azıq-awqat elementleri topıraq quramınan alınatug`ın bolg`anlıg`ı sebepli olar menen ta`miyinlewde adamzattın` belgili bir ko`lemde mu`mkinshiligi bar faktorlarg`a jatqaramız.

Ilimpazlardın` mag`lıwmatlarına qarag`anda o`simliktin` o`mirinde suwdın` a`hmiyeti tuwralı jetkilikli mag`lıwmatlar berilgen. Joqarı kislorodlı suwdı $N_2O$ tamır sistemasınan jer beti organlarına jetkeriwdin` xarakterli o`zgesheliklerin ko`rsetiwde, o`simlik suwdın` qozg`alıw mexanizmin tu`sindiriwde N.A. Maksimovanın` (1952), N.S. Pepenovtın` (1954), B.B.Bartonetena ha`m A.L.Kursanovtın` (1959) ha`m tag`ı basqalardın` ilimiy jumısları bar. P.A.Genkel (1964), V.S.Shordakova (1953), D.P.Sabininanın` (1955) ilimiy miynetlerinde o`simliktin` o`sip rawajlanıw kletkalarının` tolıq funktsiyaları, aktivliligi artıwı ushın suwdın` roli u`lken a`hmiyetke iye. O`simliktin` suw rejimine baylanıslı olardın` fiziologiyalıq protsesslerinin` ju`riwi ha`m za`ru`rligi N.V. Jolkevich (1955), N.G.Vasileva (1957) miynetlerinde ko`rsetilgen.

N.A.Maksimovtın` (1952) ko`rsetiwinshe: - O`simlik kletkasındag`ı ha`r qıylı potologiyalıq o`zgerisler belgili a`hmiyetke iye bolganlıg`ı sebepli, o`simlikten joqarı mug`darda o`nim alıw ushın onı barlıq vegetatsiyalıq da`wirinde suw menen ta`miyinlew kerek. Al, keri jag`dayda o`simliktin` suwdı qabıllawının` qıyınlasıwı mayda kletkalanıwg`a, kletka ha`m japıraq beti ustitsalarının` sanının` artıp ketiwine alıp keledi. Sonın` na`tiyjesinde N.A.Maksimivanın` , E.I.Kamizarkanın` (1950) o`siw protsessleri irkiledi.

Bunday ilimiy da`liyllerdi Vasilev (1935), Novikov (1930), Skazkina (1935-1938), Alekseev (1937-1948), Tsivinskogo (1937) o`simlikke kerekli fazalarında suw jetispey kelgen jag`dayda o`simlikte bolıp o`tetug`ın gidroliz ha`m sintez protsesslerine keri ta`sir etetug`ınlıgın da`llileydi. Sonın` na`tiyjesinde

transperatsiya ham assilenmetsiya azayıp organikalıq zatlardın` joyılıwı kelip shıg`adı.

N.S.Petinov (1938-1957), A.A.Zaytseva (1953) suw menen ta`miyinlewdegi ha`r qıylı u`zilisler ha`m waqıtsha qurg`aqshılıq o`nimge ha`m fotosintezge keri ta`sir jasaytug`ınlıgı atap ko`rsetti.

2.3. Jer astı suwlarının` rejimi.

Arqa zonalarda, Aral jag`alarında jer astı suwlarının` ag`ıp ketiw qıyallıg`ı ju`da` az. Vegetatsiya da`wirinde suwg`arılıp egiletug`ın jerlerdin` territoriyalarında jer astı suwları ha`r qıylı teren`likte jaylasqan jerler barlıq suwg`arılıp egiletug`ın territoriyanın` 1 % in, 3-5 m teren`likte jaylasqan jerler 35 %, al 5-10 m teren`likte jaylasqan jerler 15 % tin`, al 10 m den joqarı jaylasqan jerler 10 % tin quraydı. Jer astı suwlarının` en` to`mengi qabatlarda jaylasıw teren`ligi Yanvar, Fevral aylarına tuwra keledi. Bunın` jer astı suwlarının` ma`wsimlik terbelis ampletudasının` maydanı 1 m den 3 m aralıg`ında bolıp, barlıq suwg`arılıp egiletug`ın maydannın` 1 m ge shekemgi terbelis amplitudasının` 60 % tin quraydı, 20 % ke shamalasın o`zlestirilmegen massivler quraydı.

Jer astı suwlarının` terbelis amplitudasının` en` u`lken ko`rsetkishi salı massivlerinde ushırasadı-2,5 m ha`m delta jer astı suwları ku`shli mineralizatsiyalang`an, olar 0,5-70,0 2/1 aralıg`ında boladı.

Suw menen ta`miyinlewge jaramlı bolg`an 1,02 litr taza ishimlik suw da`rya ha`m iri magistral kanallardın` boylarında ha`m u`ziliksiz suwg`arılıp turg`an maydanlarda ushırasadı. Mineralizatsiya 3,0 den 5,02 metrge shekemgi jaylawlardı suwg`arıw ushın qolaylı bolg`an suwlar ju`da` kem ushırasadı. Jerdin` ko`pshilik maydanın mineralizatsiyası 15 gr/litr bolg`an gidrokorbanat-xloridli suwlar, suwg`arılıp maydanlardı xloridli-sulfatlı suwlar quraydı.

Qaraqalpaqstan respublikasının` jer astı suwlarının` ulıwma xarakteristikası 2.3.1 tablitsada ko`rsetilgen.

Jer astı suwlarının` mineralizatsiyasına ha`m jaylasıw teren`ligine qaray Qaraqalpaqstannın` suwg`arılıp egiletugın maydanlarında bo`liw (DDUPX nın` ko`rsetpesi boyınsha) 100 ga ten`.

2.3.1-keste

Qaraqalpaqstan respublikasının` jer astı suwlarının` ulıwma xarakteristikası

Ma`wsim	Maydan	Jer astı suwları teren` jaylasqan maydanlar metr				jer astı suwları mineralizatsiyalang`an maydanlar (gr litr)				
		1,0 ge shekem	1,0-2,0	2,0-3,0	3,0 den artıq	1,0 ge shekem	1,0-3,0	3,0-5,0	5,0-10,0	10,0 den artıq
1-aprel										
2012 j	204,5	37,2	110,6	41,2	15,5	4,3	75,4	66,0	26,0	32,8
2013 j	198,8	7,3	103,8	82,3	6,4	20,0	34,4	46,3	49,3	48,8
1-oktyabr										
2012 j	198,8	6,0	101,0	81,9	9,0	48,0	48,6	43,5	24,6	29,1
2013 j	198,8	32,6	102,6	48,0	15,6	35,0	35,0	66,7	46,5	15,6

III-BAP.

3. Izertlew metodikası ha`m sxeması.

3.1. Ta`jiriybe o`tkeriwdin` metodikası ha`m jag`dayı.

Jon`ıshqa basqa atız eginleri uqsap o`zlerinin` tamır menen jaylasqan topıraq qabatında o`simlik ushın ziyanlı duzlardın` shamalarının` jıynalıw sebebinen topıraqtın` meliortaiv awhalların to`menlep qayta shorlanıw na`tiyjesinen o`simliklerdin` o`sip rawajlanıwa ta`sir etetug`ınlıg`ı ma`lim bolmaqta. Son`g`ı jılları jon`ıshqa o`simliginin` egislik maydanlarının` kemeyip barıwı diyxanshılıq xanalıqlardın` jerlerinin` meliorativ awhallarının` to`menlewi na`tiyjesinen jon`ıshqa o`simliginin` topıraq quramındag`ı duzlarg`a shıdamsız o`simlik bolg`anlıqtan olardan tolıq na`l alıw birinshi jılı tu`p sanların saqlap qalıw bir-qansha qıyınshılıqlardı payda etpekte.

Sonlıqtanda jon`ıshqa o`simliginin` intensiv o`sip, onnan mol o`nim alıw ushın topıraq sostavındag`ı duzlardın` mug`darın azaytıw kerek ekenligin onın` ushın Qaraqalpaqstan respublikasının` shorlangan egislik maydanlarıda jon`ıshqa o`simligin o`sirip suwg`arıwdın` rejimlerin tuwrı tan`law menen bir qatarda olardın` birinshi jılı jon`ıshqadan tolıq na`l alıw menen bir-qatarda olardan zu`ra`a`tligin arttırıw ushın og`an aralastırıp ot-jemlik eginlerdi egiwdi tuwrı tan`lap alıw ha`zirgi waqıtta ilimde turgan en` baslı ma`selelerdin` biri bolıp tur bul boyınsha Qaraqalpaqstan respublikası jag`dayında qa`nigeler ilim-izertlew jumısları ju`rgizilip atırgan menen elede bir-qansha bul bag`dar boyınsha ilimiy izertlewler ju`rgiziwdi talap etpekte usıg`an baylanıslı 2013-jılda jon`ıshqanı ha`r-qıylı eginler menen aralastırıp egip ha`r-qıylı eginler menen aralastırıp ekkende jon`ıshqanın` tu`p sanlarına ta`sirin u`yreniw maqsetinde Shımbay rayonı Qaraqalpaqstan diyxanshılıq ilim izertlew institutunın` ta`jiriybe xojalıg`ında to`mendegi dala ta`jiriybe sxeması tiykarında alıp barıldı. Bul 3.1.1. kestede keltirilgen.

Dala ta`jiriybesi eskiden egilip kiyatırg`an egislik jerler bolıp orta shorlang`an topıraq bolıp qayta shorlanıwg`a tez biyimlesken bolganlıqtan gu`z ayında ta`jiriybe alıp barılmastan burın topıraq quramındag`ı o`simlik ushın

zıyanlı duzlardı shayıp suwg`arıw maqsetinde gektarına 2000-3500 m^3 suw berildi.

3.1.1. keste

Ta`jiriybe sxeması

Variant qatar	suwg`arıwdan aldın`g`ı %	Jon`ıshqag`a qosıp egilgen eginler
1	70	arpa
2	70	ma`kke
3	70	suwdan sho`bi
4	80	arpa
5	80	ma`kke
6	80	suwdan sho`bi

Dala ta`jiriybesi 4-qaytalamadan ibarat bolıp barlıq qaytalamalardag`ı variantlar bir-bag`anada jaylasqan bolıp ulıwma ta`jiriybe ushın ajıratılg`an jer maydanı 720 $m^2$ Ta`jiriybe ushın egilgen jon`ıshqanın` eskiden rayonlasqan. Xivo sortı egildi. Jon`ıshqa tuxımı gektarına 20 kg suwdan sho`binen 25 kg arpa 40 kg egildi.

Ta`jiriybe variantlarında cywg`arıwdan aldın`g`ı topıraq ıg`allıg`ı birinshi oraqqa deyin 0-50 sm keyingi oraqlarda 0-70 sm teren`likte anıqlandı ilim izertlewde barlıq baqlawlar O`zbekstan paxtashılıq ilim-izertlew institutının` metodikası tiykarınan alıp barıldı.

Ta`jiriybe alıp barılg`an atızda izey suwlardın` jaylasıwı vegetatsiya da`wirinin` basında 1,5-2,0 m boldı.

Ta`jiriybe barısında jon`ıshqa o`simligine suwg`arıw rejimin ha`m og`an aralastırıp eginlerdin` jon`ıshqa o`simliginin` tu`p sanlarına ta`sirin u`yreniw boyınsha to`mendegidey baqlaw ha`m izertlewler ju`rgizildi.

1. Jon`ıshqa,arpa suwdan sho`bi, ma`kkenin` o`sip shıg`ıw da`wiri variantlardın` barlıgında baqlanıp barıldı.

2. Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` mexanikalıq quramı pepetka metodı ja`rdeminde anıqlanıp N.A.Kochinskiy klossifikatsiyası ja`rdeminde baxa berildi.
3. Topıraq quramındagı o`simlik ushın zıyanlı duzlar shamasın vegetatsiya da`wiri bası ha`m aqırındı anıqlandı.
4. Topıraq ıg`allıgın anıqlaw termostat o`lshew usılı arqalı anıqlandı.
5. Suwg`arıwdın` ha`r-bir mo`lsherin suwg`arıw waktında 50 sm li suw-o`lshegish Vodosliv Chipolletti ja`rdeminde suw o`lshep berildi.

Ta`jiriybe barısında jon`ıshqa, arpa, suwdan sho`bi, ma`kkenin` o`siw rawajlanıwına finologiyalıq ko`rden o`tkeriw, jon`ıshqanın` variantlar arasında suwg`arıw rejimine ha`m ha`r-qıylı eginler menen aralastırıp ekkende o`siw dinamikasın jon`ıshqanın` ha`r-bir oraq aldınnan jon`ıshqa shaqalar sanın tu`p sanların, olardın` o`siwin metodikası tiykarında anıqlanıp barıldı.

Barlıq baqlawlar ha`m izertlewler O`zbekstan Respublikası paxtashılıq ilim-izertlew instutının` metodikası tiykarında alıp barıldı.

3.2. Ta`jiriybe o`tkerilgen waqıttag`ı meterologiyalıq sha`rayat.

Ta`jiriybe o`tkerilgen jıllarda ha`r-jıldag`ıday keskin kontenentalı o`zgermeli bolg`anlıqtan biz ta`jiriybe alıp barılgan jıllarda hawa orayların baqlaganımızda o`zgermeli kelip ba`ha`r-ayınan orta keliwi jıllıq jawın-shashın ba`ha`r ayında kem bolıwı menen ayırmashılıqqa iye boldı.

Jon`ıshqanı ha`r-qıylı aralas eginler menen qosıp egiwge tayarlaw ushın en` qolaylı temperatura 10-12 $^0$S a`tirapında bolıp bul 2013-jılı aprel ayının` birinshi on sherekligine tuwra keledi basqa jıllarg`a qarag`anda bir-kansha joqarı bolganlıg`ı ma`lim boldı. Sonday-aq keyingi waqıtlar jılı bolıp may ayının` birinshi on ku`nliginde jawın-shashın ko`p bolıp hawa-rayı aprelge qarag`anda bir-qansha salqın boldı.

Bul jag`day jon`ıshqa o`simligine ha`m og`an aralas egiletug`ın eginlerdin` o`sip rawajlanıwına keri ta`sir tiygizip jas na`llerge keri ta`sirin tiygizgen bolsa, al keyin da`wirlerde iyun-iyul aylarında temperatura keskin ko`terilip jon`ıshqa ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` osip-rawajlanıwına sezilerli da`rejede ta`sir

etkenligi ma`lim bolıp jon`ıshqa o`simligi o`sip-rawajlanıw da`wirinde effektiv temperatura ortasha 2370-2480 $^{0}$S qurag`anlıg`ı ma`lim boldı.

Aylar	Ko`rsetkishi		Aylar	Ko`rsetkishi	
	Hawa temperaturası	Jawın-shashın		Hawa temperaturası	Jawın-shashın
Yanvar	-7,7	5,3	Iyul	28,4	1,2
Fevral	-9,2	4,9	Avgust	24,3	3,1
Mart	2,3	8,6	Sentyabr	12,9	3,4
Aprel	12,1	12,7	Oktyabr	11,5	7,6
May	15,8	13,5	Noyabr	3,2	7,4
Iyun	23,9	3,1	Dekabr	-3,5	8,1

3.3. Ta`jiriybe barısında o`tkerilgen agrotexnikalıq usılları.

Ta`jiriybe o`tkerilgen atızda agrotexnikalıq jumıslar barısında ilimiy metodika tiykarında ko`rsetpelerge su`yengen halda ha`m bunın` jon`ıshqanı suwg`arıw rejimine usı zonada ilimiy izertlew jumısların u`yrengen ilimpazlardın` jumıslarına tiykarının` alıp barıldı.

Ta`jiriybe atızında jon`ıshqa ha`m basqa aralaspa eginler ekpesten aldın gu`z ayında topıraqtag`ı o`simlik ushın zıyanlı duzlar shayıp suwg`arg`an ushın 3000-3500 m^3/ga mug`darında bastırıp suw berildi. Ba`ha`rde ta`jiriybe atızının` topıragı tapqa kelgennen son` 25-28 sm teren`likte su`rilip, son` mala basılıp egiske tayarlandı. Su`rim menen to`ginlerdin` normasınan, fosfor 200 kg/ge azot 150 kg/ga kaliyden 50 kg/ga berildi. Bul to`gin topıraqqa arnalg`an agregatlar ja`rdeminde shashıp berildi.

Ta`jiriybe variantların atızshalarg`a (dlyankalarg`a) ajıratıw ushın sho`llew jumısları 2013-jılı 11-aprelden basladı.

Ta`jiriybe variantları sxemada ko`rsetilgen eginlerdi jon`ıshqa menen birge qosıp egildi.

Ta`jiriybe variantların suwg`arıw waqtı olardın` normaları ta`jiriybe metodikasındag`ı sxema tiykarında alıp barıldı.

Suwg`arıwda ta`jiriybe variantların suwdı analizlew ushın salmalar qazılıp suw o`lshegish vodosliv ornatıldı.

Ta`jiriybe barısında variantlar arasındag`ı shellerdegi jabayı sho`pler alıp taslanıp, sheller qadag`alanıp berildi.

Jon`ıshqa o`simligi birinshi jıl bolıwı menen vegetatsiya da`wirinde 3-ma`rtebe orıp alındı.

IV-BAP

Izertlew na`tiyjeleri.

4.1. Topıraqtın` mexanikalıq qa`siyetleri.

Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` mexanikalıq quramın topıraq qatlamlarında anıqlap barg`anımızda topıraq qatlamının` ko`lem ha`m salıstırma massası, topıraq gewekligi, ıg`allıg`ı, suw o`tkizgishligi ha`m agroximiyalıq qa`siyetleri izertlewler barısında analizlep barıldı.

Bul ko`rsetkishler topıraqtın` 0-50 sm qabatında awır suglinikden quralg`an bolsa al 50-70 sm topıraq qatlamında jen`il sol al to`mengi qatlamlarda izbe-izlik orta ha`m jen`il suglinok ha`m saz ushırasıp. Bul topıraqtın` 140 sm qabatına deyin dawam etti. Sonnan keyingi qatlamlarda qum ha`m sazlı topıraqlar ushırasadı. Bul boyınsha mag`lıwmattı 4.1.1. kestede keltirilgen.

Ta`jiriybe atızının` mexanikalıq quramına qarag`anımızda topıraq qatlamlarında topıraqlardın` jaylasıwı ha`r qıylı jatqızıqlardan quralg`anlıg`ı ma`lim boldı. Topıraqtın` 0-50 sm qatlamında topıraq fraktsiyalarının` o`zgeriwi 1-0,2 sm bo`leksheler 0,28-0,45% shamasında bolg`an bolsa en` ko`pshilik bo`legin topıraqtın` 0,05-0,0001 mm lik fraktsiyalar tutqanlıg`ın olardın` bul gorizontlarda o`zgerip barıwı 236-36,4% aralıg`ında bolg`an bolsa al 0-70 sm keyin mikroagregatlıq topıraq fraktsiyaların shamaları 0,25-0,05mm qurag`an bolsa onnan to`mengi topıraq qatlamlarında topıraqtın` mikroagregatlıq mo`lsherinen 0,05-0,01 mm topıraq fraktsiyaları quraytug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

Al topıraq fraktsiyalarının` 0,01-den kishi shamaları topıraqtın` su`rim qabatlarında 51-6-53,0% aralıg`ında bolsa, bul ko`rsetkish topıraqtın` 0-60 sm qabatına deyin ko`beyip barg`an bolsa to`mengi qatlamlarda topıraqtın` mexanikalıq qatlamlarına qaray otırıp o`zgerip barg`anlıg`ı ma`lim boldı.

4.1.1-keste

Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` qatlamının` mexanikalıq qa`siyeti % te absolyut qurg`aq topıraq salmag`ı esabında

Topıraq qatlamı sm	**Topıraq fraktsiyasının` % bo`leksheler mo`lsheri mm**								Topıraqtın` mexanikalıq quramı
	1-0,25	0,25-0,1	0,1-0,05	0,05-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	0,001	**Bo`leksheler summası 0,01**	
0-10	0,45	0,84	23,49	23,58	22,34	19,51	9,79	51,64	Awır suglinok
10-20	0,39	0,62	11,16	34,28	16,86	19,09	17,60	53,55	
20-30	0,35	0,73	11,14	34,78	18,21	17,74	17,05	53,00	
30-40	0,59	0,62	15,58	36,37	10,45	19,84	16,55	46,84	
40-50	0,28	0,46	12,67	31,86	12,66	25,40	16,67	54,73	
50-60	0,36	0,40	3,64	23,38	8,45	39,36	24,41	72,22	Jen`il saz
60-70	0,37	0,18	2,32	32,36	26,22	22,55	16,00	64,77	
70-80	0,40	1,66	11,48	53,40	10,56	13,22	9,18	33,06	Ortasha suglinok
80-90	0,37	1,48	29,11	53,26	07,62	3,82	4,39	15,78	supes
90-100	0,59	1,39	12,17	64,51	9,29	3,66	8,39	21,34	Jen`il suglinok
100-110	0,75	0,94	3,18	22,43	38,01	21,34	13,35	72,70	Jen`il saz
110-120	1,21	1,92	3,46	22,87	12,45	31,78	26,31	70,54	
120-130	1,59	1,60	2,26	36,15	19,27	17,13	22,00	58,40	Awır suglinok
130-140	0,72	7,83	5,41	51,35	16,79	9,47	8,43	34,69	Ortasha suglinok
140-150	0,15	14,78	27,70	47,74	3,41	2,20	4,02	9,63	qum

Ta`jiriybe barısında topıraqtın` mexanikalıq quramının` talıqlap qarag`anımızda topıraqtın` su`rim qabatında 0-50 sm de awır skglinokten quralg`an bolsa, al 50-70 sm topıraq qabatı jen`il saz, 70-80 sm qabatı ortasha.

Suglinok 80-90 sm topıraq qatlamı supes topıraq bolg`an bolsa topıraqtın` to`mengi qatlamları jen`il saz, awır suglinok, qum topıraqlardan quralg`an ma`lim boldı.

Solay etip topıraqtın` mexanikalıq qa`siyetleri birdey jatqızıqtan bir ay bolmay 0-150 sm qabatı aralıg`ında tiykarınan awır, jen`il ortasha suglinok topıraqlardan ibarat ekenligi ma`lim boldı.

Sonday-aq ta`jiriybe barısında ta`jiriybe atızının` quramında azıqlıq elementler gumustın` shamaların anıqlaw ushın analiz etkenimizde topıraq quramında ha`r qıylı ko`rsetkishlerge iye bolatug`ınlıg`ı analizler na`tiyjelerinen ma`lim boldı.

Topıraqtın` quramındag`ı gumustın`, ulıwma azot fosfordın` ha`reketshen` formaları

Topıraq qabatı sm	Gumus %	Ulıwma azot %	Ulıwma fosfor %	Nitrat azot mg/gr	O`zlestiriw fosfor
0-10	1,089	0,064	0,123	5,27	5,50
10-20	0,803	0,063	0,120	3,76	6,50
20-30	0,778	0,049	0,117	3,57	7,50
30-40	0,756	0,049	0,117	4,89	4,90
40-50	0,676	0,046	0,112	5,76	3,60
50-60	0,496	0,036	0,100	5,57	1,17
60-70	0,381	0,030	0,092	3,57	2,12
70-80	0,41	0,026	0,090	3,75	1,42
80-90	0,248	0,020	0,050	2,03	1,60
90-100	0,251	0,018	0,050	1,46	1,42
0-30	0,888	0,058	0,120	4,20	6,50
0-50	0,819	0,054	0,17	4,65	5,60
0-100	0,582	0,040	0,97	3,96	3,57

Alıng`an agroximiyalıq analizler na`tiyjelerine qarag`anımızda topıraq quramında onsha ko`p bolmag`an ekenligi ma`lim bolıp topıraqtın` su`rim 0-30 sm qabatında 0,88 % qurag`an bolsa, bul ko`rsetkish to`mendegi qabatlarına qaray azayıp baratugınlıg`ı yag`nıy topıraqtın` su`rim qabatında 1,084 % qurag`an bolsa 100 sm topıraq qabatında bul ko`rsetkish 0,25 % ke ten` bolgan bolsa, ulıwma azottın` mug`darı topıraqtın` 0-30 sm qabatında 0,038 % di qurag`an bolsa, 1 m topıraq qatlamında ortasha 0,040 % ke ten` bolsa yag`nıy ta`jiriybe atızının` topırag`ında ulıwma azottın` mug`darı gumustan kem ta`miyinlengenligi ma`lim boldı.

Izertlew barısında topıraqtın` quramında ulıwma fosfordın` ta`miyinlewi de azot penen birdey kem ekenligi ia`lim bolıp yag`nıy topıraqtın` su`rim 0-30 sm qabatında ortasha 0,12 % ti qurag`an bolsa al topıraqtın` 1 m qabatında ortasha 0,097 % ke ten` ekenligi anıqlandı. Bul ko`rsetkish topıraq quramında to`men ekenligi ma`lim boldı. Sonın` menen bir qatarda topıraq quramındag`ı nitrat azottın` shamasın anıqlag`anımızda topıraqtın` 0-30 sm qabatında 4,20 m^2/kg topıraqtı qurag`an bolsa usı qatlamda qozg`almalı fosfordın` mug`darı 6,50 m^2 dı quraydı. Bul topıraqtın` qatlamlarında azıqlıq elementler menen ta`miyinlewi to`men ekenligi ma`lim boldı.

Solay etip analizler na`tiyjelerine qaray otırıp ma`deniy eginlerdi (paxta) egislik maydanlarg`a u`zliksiz ko`p jıllar dawamında almaslap ekpey egilip barılsa topıraq quramının` strukturası to`menlep barıwı menen bir qatarda azıqlıq elementler gumus kemeyip baratug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

4.2. Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` suw-fizikalıq qa`siyeti.

Ta`jiriybe atızının` topırag`ının` suw-fizikalıq qa`siyetleri suwg`arılatug`ın jerlerde ju`da` a`hmiyetli, agrotexnikalıq jumıslardı, sonın` ishinde awıl xojalıq o`simliklerin suwg`arıw rejimin belgilewde u`lken a`hmiyetke iye.

Sol ushında ta`jiriybe atızının` suw-fizikalıq qa`siyetlerine topıraqtın` salıstırma salmag`ı, ko`lem awırlıg`ı, topıraq gewekligi, atız ıg`allıg`ı NV % ıg`allıq zavyadaniya kerekli fiziologiyalıq ıg`allıq % esabında, topıraqtın` 0-150

s qabatında anıqlanadı. Bul boyınsha anıqlang`an mag`lıwmatlar 4.2.1 kestede ko`riwge boladı.

4.2.1. keste

Topıraq qatlam sm	Salıstır ma salmag`ı g/sm^3	Ko`lem awırlı g`ı g/sm^3	Gewek ligi %	Atız ıg`allı g`ı tolıq ıg`allıq	Dala ıg`allı g`ı %	Kerekli fiziologiya lıq ıg`allıq
0-30	2,61	1,31	48,8	22,5	7,6	14,9
30-50	2,68	1,27	51,6	22,1	7,1	15,8
50-70	2,68	1,30	50,0	23,5	7,6	15,7
70-90	2,72	1,38	48,3	22,5	6,7	15,8
90-110	2,69	1,38	47,5	23,6	6,9	16,8
110-130	2,69	1,38	47,7	24,0	8,4	15,6
130-150	2,64	1,35	49,0	26,4	5,3	21,2
0-50	2,64	1,20	51,2	22,7	7,4	15,4
0-70	2,65	1,29	51,3	22,8	7,4	15,5
0-100	2,66	1,32	50,7	23,0	7,2	15,8
0-150	2,62	1,34	50,0	23,6	7,1	16,5

Topıraqtın` suw-fizikalık qa`siyeti suw-topıraq o`simlik arasındag`ı o`z-ara qatnasıg`ın anıqlaydı. Sonlıqtan topıraqtın` suw-fizikalıq qa`siyeti belgili eginler ushın suwg`arıwdın` mug`darın ha`m mu`ddetin belgili da`rejede anıqlap, bul eginlerdin` suwg`arıw rejimin belgileydi.

Ta`jiriybe atızının` salıstırma salmag`ı su`rim qatlamda 0-30 sm 261 g/sm^3 bolg`an bolsa bul 0-90 sm qatlamda 2,72 g/sm$^3$ o`zgergenligi bul gruntlarda topıraqtın` mexanikalıq quramı o`zgerip turatug`ınlıg`ı ma`lim bolıp, bul jag`daylar topıraqtın` ko`lem awırlıg`ı 1,20-1,38 g/sm$^3$ shekem o`zgeredi, profil boylap to`menge qaray ko`beyedi. Ma`selen 0-50 sm ha`m 0-150 sm lik qabatlar boyınsha ortasha 1,20-1,34 g/sm^3 dı quraydı.

Ta`jiriybe atızının` topıraq gewekligi genetikalıq qatalar boyınsha 49,6 dan 51,2 % ke shekem o`zgerip baradı.

Ortasha ha`m 0-150 qabatlarda 51,2 % ten 49,6 % ti qurap, topıraqtın` to`mengi qabatında topıraq gewekligi bir qansha kemeyip baratugınlıg`ı ma`lim boldı.

Ta`jiriybe atızının` topıraq suw sıyımlıg`ı NV topıraqtın` mexanikalıq quramı, tipii onın` agrotexnikalıq jag`dayına g`a`rezli ha`m qurg`aq topıraq massasınan qaray otırıp ta`jiriybe atızında 0-50 sm qatlamda 22,7 protsentti qurag`an bolsa, topıraq gorizontlarının` o`zgeriwine baylanıslı 0-150 sm lik qatlamda topıraq ıg`allıg`ı 23,6 protsentke jetti. Bunday topıraq ıg`allıg`ının` bolıwı o`simlik ushın kerekli bolg`an ıg`allıg`ın belgileydi, ortasha 2600-3000 m^3/ga quraydı degen pikirge keliwge boladı.

4.3. Jon`ıshqa o`simliginin` ha`m og`an aralas eginlerdin` suwg`arıw mo`lsheri ha`m waqtı.

Izertlew barısında topıraq ıg`allıg`ı ha`r-qıylı na`mliklerde uslap ha`r-qıylı eginlerdi aralastırıp ekken jonıshqanı suwg`arıwg`a bolg`an talabın ilim-izertlew metodikası tiykarında izertlep barg`anımızda onın` suwg`arıw talablarının` o`zgerip baratug`ınlıg`ı jon`ıshqa o`simligi vegetatsiya da`wirinde ha`r-qıylı mo`lsherde waqıtlarda suwg`arıw jumısları ju`rgizildi. Suwg`arıwdın` sanları ha`m mo`lsheri boyınsha izertlewden alıng`an mag`lıwmatlar 4.3.1. kesteden ko`rsetilgen.

4.3.1. keste

Jon`ıshqa ha`m og`an aralas eginlerdin` suwg`arıw mo`lsheri ha`m waqtı m^3/ga

Variant qatarı	Topıraq ıg`allıg`ı	Jon`ıshqa aralas eginler	1		2		3		4		5		6		Jıllıq suwg`arıw mo`lsheri
			mo`lsheri	waqtı	mo`lsheri	waqtı	mo`lsheri	waqtı	mo`lsheri	waqtı	mo`lsheri	waqtı	mo`lsheri	waqtı	
1	70	arpa	847	16.06	956	17.07 30	880	14.08 29	-	-	-	-	-	-	2685
2	70	ma`kke	958	20.06 .	890	10.07 30	885	10.08 30	827	18.09 28	-	-	-	-	3559
3	70	Suwdan sho`bi	837	25.06	892	25.07 17	898	23.08 28	887	26.09 35	-	-	-	-	3514
4	80	arpa	552	1.06	562	18.08 17	541	8.07 20	812	27.07 19	61 0	18.08 21	525	16.09 18	3402
5	80	ma`kke	585	5.06	640	21.06 16	615	9.07 18	525	25.07 16	59 7	13.08 17	540	18.09 21	3502
6	80	Suwdan sho`bi	585	8.06	670	23.06 15	590	17.07 17	585	27.07 17	67 2	18.08 21	576	8.09 20	3678

Jon`ıshqa o`simliginin` suwg`a bolg`an talabı vegetatsiya da`wirindegi jawın-shashın mug`darına ha`m klimatlıq sharayatlarg`a baylanıslı bolıp ta`iriybe alıp barılg`an jılda hawa-rayı qurgaqshılıq bolıp jawın shashın iyun-iyul aylarında kem bolıp hawa rayının` temperaturası bir-qansha ba`lent boldı.

Sonlıqtan jon`ıshqanın` suwg`a bolg`an talabı, topıraqtın` ıg`allıgının` 70 % shamasında uslap suwg`arıp arpa menen qosıp egilgen variantı birinshi suwg`a bolg`an talabı 16-iyunda kelip gektarına 847 m^3 suw berilgen bolsa sol suwg`arıw rejiminde o`zgertpey jon`ıshqag`a ma`kke ekken jag`dayda jon`ıshqanın` birinshi suwg`a bolgan talabı gektarına 958 $m^3$ suw berilgen bolsa al suwdan sho`bi menen qosıp ekken 3-varianttı birinshi suwg`a bolg`an talabı gektarına 837 m^3 berilip solay etip izertlew barısında jon`ıshqanın` suwg`arıw rejimlerin birdey ıg`allıqta suwg`arg`an menen jon`ıshqag`a qosıp egilgen eginlerdin` o`zgeriwi menen onın` suwg`a bolg`an talabı ha`m mo`lsherlerinde o`zgerip barıp suwg`arıw waqtına variant penen 3 varianttı salıstırg`anda 10-ku`nge ayırmashılıqqa iye bolg`an bolsa suwg`arıw saplarında da jon`ıshkag`a qosıp egilgen eginlerdin` tu`rlerin qaray ayırmashılıqqa iye bolıp jon`ıshqag`a arpa qosıp egilgen varianta 3-ma`rtebe vegetatsiya da`wirinde suwg`arılg`an bolıp ha`r-bir suwg`arıw mo`lsheri gektarına ortasha 850-950 m^3 tap suw berilip ulıwma vegetatsiya da`wirinde gektarına 2685 $m^3$ suw berilgen bolsa 2-variantta jon`ıshqaga ma`kke menen aralastırıp egilgen varianta vegetatsiya da`wirinde 4-ma`rtebe suw berilip arpa menen qosıp egilgen variantqa salıstırganda 1-ma`rtebe suw artıq talap etilip gektarına vegetatsiya da`wirinde 3559 $m^3$ suw berilgen bolsa, jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken 3-variantta vegetatsiya da`wirinde 4-ma`rtebe suwg`arılıp vegetatsiya da`wirinde gektarına 3514 $m^3$ suw berilip arpa menen qosıp egilip variantqa salıstırg`anda gektarına 829 m^3 suw artıq talap etildi.

Izertlew na`tiyjelerine qaray otırıp jon`ıshqanın` suwg`a bolg`an talabı qosıp egilgen eginlerdin` tu`rine baylanıslı suwg`arıw sanları 3-4 ma`rtebe bolg`an bolsa al suwg`arıw da`wirlerinin` aralıqları 17-30 ku`nge sozılg`anlıg`ı ma`lim boldı.

Jon`ıshqanın` suwg`a bolg`an talabı suwg`arıw aldındag`ı topıraq ıg`allıg`ına baylanıslı bolıp topıraq ıg`allıg`ı 80 % shamasında uslap turıp suwg`arıp barg`an jag`dayda jon`ıshqa o`simligi og`an qosıp egilgen eginlerdin` tu`rine qarap jon`ıshqanın` suwg`a bolg`an talabı topıraq ıgallıg`ın 70 % shamasında uslap turg`an variantqm qosıp egilgen eginnin` tu`ri birdey bolg`an menen topıraq ıgallıg`ın 80 % shamasında uslap suwg`arg`an variantqa salıstırg`anda 10-ku`n burın suwg`arıp vegetatsiya da`wirinde 6-ma`rtebe suw berilip ulıwma suwg`arıw mo`lsheri gektarına 3402 $m^3$ suw berilip 1-variantqa salıstırganda gektarına 717 $m^3$ suw artıq suwg`arılıp ha`r-bir suwg`arıw mo`lsheri gektarına 550-850 $m^3$ suw berilip suwg`arıw da`wirlerinin` aralıg`ı 16-21-ku`nde suwg`arılıp barıldı.

Izertlew barısında topıraqtın` suwg`arıw aldındag`ı na`mligin o`zgertpey jon`ıshqa o`simligine qosıp egilgen eginlerdin` tu`rlerine qarap otırıp suwg`arıw sanları birdey bolmay biraq suwg`arıwdın` mo`lsherleri 550-650 $m^3$ bolıp ulıwma jıllıq suwg`arıw mo`lsheri gektarına 3402-3678 $m^3$ suw berilip en` ko`p suw berilgen variant jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen qosıp egilgen 6-variantta anıqlanıp vegetatsiya da`wirinde topıraq ıg`allıg`ı 70 % shamasında uslap turıp suwg`arıp suwdan sho`bi menen qosıp egilgen 3-variantqa salıstırg`anda suwg`arıw sanları 2-ma`rtebe artıp jıllıq suwg`arıwdın` mo`lsheri vegetatsiya da`wirinde suwg`arıw mo`lsherinde ayırmashılıq bolmadı.

Solay etip izertlew na`tiyjelerine qaray otırıp jon`ıshqa ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` suwg`a bolgan talapları topıraqtın` suwg`arıwdan aldın`g`ı ıgallıqqa ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` tu`rlerine baylanıslı o`zgerip barıp en` ko`p suw talap etken varianttın` ıg`allıg`ı 80 % shamasında uslap turıp suwdan sho`bi menen qosıp egilgen 9-variantta bir-qansha na`tiyjeli bolsa topıraqtın` meliorativ awhalı jaqsılanıp barıp jon`ıshqa o`simliginen o`sip rawajlanıwı na`tiyjeli ko`rsetkishke iye boldı.

4.4. Topıraq quramındag`ı duzlardın` mug`darına suwg`arıw rejimine ha`m qosıp egilgen eginlerdin` ta`siri.

Topıraq quramındag`ı duzlardın` shamaları topıraq quramında ha`r-jıl sayın artıp barmaqta onın` aldın alıw ushın agro-meliorativ ilajlardı alıp barıw ushın awıl xojalıq eginlerdin` suwg`arıwdın` optimal rejimin tan`law menen shorlangan egislik maydanlardın` hasıldarlıg`ın jaqsılaw eginlerdin` hasıldarlıg`ın arttırıw egislik jerlerdin` gidrogeologiyalıq jag`daylarına qaray kollektor-drenaj sistemalarının` tuwrı isleniwin ta`miyinlew arqalı iske asırıw mu`mkin.

Ta`jiriybe atızın ko`p-jıldan berilip kiyatırg`an egislik maydan bolg`anlıqtan ta`jiriybe atızının` jon`ıshqa egisligin egip onnan tolıq na`l alıw ushın ha`m topıraqtın` meliorativ awhalın jaqsılaw ushın gu`z ayında topıraqtın` quramındag`ı o`simlik ushın zıyanlı bolg`an duzlardı shayıp suwg`arıw ushın gektarına 3000-3500 m^3 suw berilip shayıp suwg`arıldı.

Ta`jiriybe atızı topıraqtı shayıp suwg`armastan aldın orta shorlang`an bolıp topıraqtın` 0-30 sm qabatında o`simlik ushın zıyansız duzlardın` shamaları 48,3 % qurag`an bolsa, al o`simlikler ushın zıyanlı duzlar 51,7 % quradı. Bul ko`rsetkishler topıraqtın` 0-100 sm qatlamında zıyansız duzlar 48,1 % qurag`an bolsa, al zıyanlı duzlardın` mug`darı 51,9 % ti quradı, ta`jiriybe atızının` topırag`ının` to`mengi qatlamında o`simlik ushın duzlar shamaları su`rim qabatqa qarag`anda 0,3 % zıyat ekenligi ma`lim boldı.

Al ta`jiriybe barısında topıraq ıg`allıg`ın ha`r qıylı ıg`allıq shamasında uslap turg`an jag`dayda suwg`arg`anda topıraq quramındag`ı duzlardın` juwılıwına qalay ta`sir etetug`ınlıg`ın 4.4.1. kestedegi mag`lıwmatlardan ko`riwge boladı.

Alıng`an mag`lıwmatlarg`a qarag`anımızda topıraq ıg`allıg`ı 70 % shamasında uslap jıllıq suwg`arıwdın` mo`lsherin gektarına 2783-2885 $m^3$ bergende o`simlikler ushın zıyanlı duzlar shaması 0-30 sm qatlamda 53,3 % yag`nıy vegetatsiya da`wirinin` basına duz shamasına salıstırg`anda 1,4 % artqanlıg`ı ma`lim boldı.

Bul ko`rsetkishler 0-70 ha`m 0-100 sm topıraq qatlamlarda su`rim qatlamına salıstırg`anda 1,1 % kem bolıp, topıraq ıg`allıg`ı 70 % shamasında uslap jon`ıshqanı 1-1-1 sxemasında suwg`arg`an jag`dayda o`simlik ushın zıyanlı duzlar vegetatsiya da`wirinde topıraqtın` su`rim qabatında ko`plep toplanıp, topıraqtın` meliorativ ahwalın bir qansha to`menletip jon`ıshqa o`simligin o`sip rawajlanıwına keri ta`sirin tiygizetug`ınlıg`ı izertlewler na`tiyjesinen ma`lim boldı.

Al topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap jıllıq suwg`arıw mo`leshrin gektarına 3678-3757 m^3 2-2-2-1 sxemasında suwg`arıp barg`an jag`dayda o`simlik ushın zıyanlı duzlardın` shaması topıraqta vegetatsiya da`wirinin` bas gezinde salıstırg`anda 18,4 % to`menlep, topıraqtın` meliorativ awhalları bir qansha jaqsılanıp bardı yag`nıy topıraq quramındag`ı suwda eriwshi duzlardı topıraqtın` to`men qatlamlarına juwılıp jon`ıshqanın` ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` o`sip rawajlanıwı 70 % shamasında suwg`arg`an 1-variantqa salıstırg`anda bir qansha jaqsı bolg`anlıg`ı izertlewler na`tiyjesinen ma`lim boldı.

4.4.1. keste

Ha`r-qıylı suwg`arıw mo`lsherlerinin` topıraq quramındagı duz rejimine ta`siri.

Variant qatar	Topıraq qatlam	Zıyansız duzlar				Zıyanlı duzlar					Duzlar dın` qosındısı
		$Sa(NSO_3)_2$	Sa_2O_4	Zıyansız duzlar kosındısı	% esabında	MgO_4	aO_4	NaSI	Zıyanlı duzlar qosındısı	% esabında	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Vegetatsiya da`wirinin` bası											
1	0-30	0,045	0,244	0,289	48,3	0,106	0,086	0,127	0,319	51,7	0,598
	0-70	0,043	0,247	0,290	48,2	0,128	0,061	0,123	0,312	51,8	0,602
	0-100	0,036	0,253	0,289	48,1	0,136	0,056	0,120	0,312	51,9	0,601
2	0-30	0,049	0,241	0,290	47,6	0,108	0,078	0,133	0,319	52,4	0,609
	0-70	0,042	0,240	0,282	46,6	0,132	0,062	0,129	0,323	53,4	0,605
	0-100	0,049	0,246	0,286	45,7	0,156	0,055	0,128	0,339	54,3	0,625
3	0-30	0,052	0,272	0,394	47,8	0,106	0,081	0,134	0,321	52,2	0,615
	0-70	0,044	0,240	0,284	48,8	0,132	0,073	0,131	0,336	54,2	0,620
	0-100	0,036	0,249	0,285	46,4	0,154	0,055	0,230	0,339	58,6	0,614

Vegetatsiya da`wirinin` aqırı											
1	0-30	0,039	0,233	0,272	46,7	0,077	0,076	0,151	0,304	53,3	0,570
	0-70	0,039	0,241	0,280	48,8	0,021	0,076	0,137	0,223	51,2	0,574
	0-100	0,046	0,248	0,294	48,8	0,099	0,078	0,132	0,309	51,2	0,603
2	0-30	0,035	0,232	0,267	47,6	0,095	0,080	0,098	0,294	52,4	0,561
	0-70	0,038	0,226	0,264	46,2	0,083	0,081	0,143	0,307	53,8	0,571
	0-100	0,042	0,224	0,266	47,5	0,075	0,089	0,130	0,294	52,5	0,580
3	0-30	0,037	0,230	0,267	50,0	0,063	0,078	0,173	0,314	50,0	0,581
	0-70	0,040	0,223	0,263	44,2	0,077	0,087	0,168	0,332	55,8	0,595
	0-100	0,046	0,220	0,266	45,3	0,085	0,091	0,145	0,321	54,7	0,587
4	0-30	0,032	0,279	0,311	55,4	0,106	0,045	0,099	0,250	44,6	0,561
	0-70	0,037	0,265	0,302	56,1	0,106	0,045	0,082	0,233	43,9	0,538
	0-100	0,041	0,263	0,304	53,9	0,110	0,071	0,079	0,260	46,1	0,564
5		0,030	0,264	0,294	55,8	0,046	0,073	0,114	0,233	44,2	0,527
		0,042	0,267	0,309	60,9	0,055	0,061	0,084	0,198	39,1	0,507
		0,049	0,305	0,354	63,7	0,072	0,056	0,074	0202	36,3	0,556
6		0,037	0,273	0,310	59,3	0,044	0,071	0,098	0,213	40,7	0,523
		0,043	0,292	0,335	64,4	0,048	0,063	0,074	0,185	35,6	0,520
		0,049	0,315	0,364	66,2	0,070	0,048	0,068	0,186	33,8	0,550

4.5. Jon`ıshqanın` suwg`arıw rejiminin` ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` tu`p sanlarına ta`siri.

Jon`ıshqa ha`m og`an qosıp egilgen eginlerdin` tu`p sanlarına suwg`arıw rejiminin` ta`siri u`yrengenimizde izertlew barısında topıraq ıg`allıg`ın ha`r-qıylı na`mlikler shamasında uslap turıp suwg`arg`an jag`dayda jon`ıshqa o`simlik variantlar boyınsha ha`r-qıylı waqıtta suwg`arılıp suwg`arıw mo`lsherlerinin` o`zgerip barg`anlıqtan vegetatsiya da`wirinde jon`ıshqa o`simliginin` tu`p sanlarına ta`sir etip baratug`ınlıg`ı ma`lim boldı. Bul boyınsha alıng`an mag`lıwmatlardı 4.5.1. kesteden ko`riwge boladı.

Izertlewlerden alıng`an mag`lıwmatlarg`a qarag`anımızda topıraq ıg`allıg`ı 70 % shamasında uslap jon`ıshqanı arpa menen aralastırıp qosıp 1-variantta vegetatsiya da`wirinde gektarına 2685 m^3 suw berip 3-ma`rtebe suwg`arg`an varianta jon`ıshqa tu`p sanları vegetatsiya basında

4.5.1-keste

Jon`ıshqa, arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`binin` tu`p sanlarına suwg`arıw rejiminin` ta`siri 1 m^2 dana /esabında

Vari ant qatar №	Topıraqtın` tolıq ıg`al lıg`ı %	Jon`ıshqag`a aralas egilgen eginler	Vegetatsiya da`wirinin` bası				vegetatsiya akırı		1-3 salı barg`an atız
			Jon`ıshqa	arpa	ma`kke	suwdan sho`bi	jon`ıshqa	suwdan sho`bi	jon`ıshqa
1	70	arpa	463,4	36,3	-	-	175,9	-	±
2	70	ma`kke	456,5	-	4,8	-	188,7	-	+12,8
3	70	suwdan sho`bi	475,6	-	-	9,8	207,1	7,3	+31,2
4	80	arpa	468,5	38,5	-	-	218,9	-	+43,0
5	80	ma`kke	468,8	-	4,0	-	265,5	-	+89,6
6	80	suwdan sho`bi	470,2	-	-	9,7	268,9	8,9	+93,0

1 m^2 jerde ortasha 463,4 dana bolg`an bolsa al arpanın` tu`p sanı ortasha 36,4 dananı quradı vegetatsiya da`wirinde jon`ıshqa o`simligi u`sh ma`rtebe orıp alınıp vegetatsiya da`wirinin` aqırında jon`ıshqanın` tu`p sanları 175,9 dananı qurap jon`ıshqa tu`plerinin` kemeyiwi ortasha 1 m^2 jerde 287,1 dana qurag`an jon`ıshqanın` o`siw da`wirinde 4-ma`rtebe suwg`arılıp 2-variantta gektarına ortasha 3559 m$^3$ suw talap etken jag`dayda jon`ıshqanın` tu`p sanı ortasha 1 m$^2$ jerde 456,5 dananı qurap al ma`kke o`simligi ortasha 4,8 danag`a tuwrı kelip vegetatsiya da`wirinde 3-ma`rtebe jon`ıshqa orıp alınıp jon`ıshqanın` tu`p sanları vegetatsiya da`wirinin` aqırına kelip 1 m^2 jerde 188,7 danag`a tuwra kelip vegetatsiya da`wirinin` aqırına kelip jon`ıshqa tu`p sanlarının` kemeyiwi 267,8 danag`a kemeygenligi ma`lim boldı.

Jon`ıshqa o`simligi Suwdan sho`bi menen qosıp egilgen 3-variantta vegetatsiya da`wirinde gektarına 3514 m^3 suwdı 4-ma`rtebe berilip ha`r-bir suwg`arıw mo`lsheri gektarına 800-850 m^3 danada berilgen jag`dayda jon`ıshqanın` tu`p sanları vegetatsiya da`wirinin` basında 1 m^2 jerde 475,6 dananı qurap suwdan sho`bi 9,8 danaga tuwra kelgen bolsa vegetatsiya aqırına kelip jon`ıshqa tu`pleri 1 m$^2$ jerde 207,1 danag`a al suwdan sho`bi 7,3 danag`a tuwra kelip jon`ıshqa tu`plerinin` kemeyiwi vegetatsiya aqırına kelip 268,5 danag`a kemeygen bolsa izertlew barısında jon`ıshqa o`simliginin` tu`p sanlarının` kemeyiwi suwg`arıw rejimleri birdey, topıraq ıg`allıq shamaları birdey bolg`an menen og`an aralastırıp egilgen eginlerdin` ha`r qıylı bolıwı jon`ıshqa tu`plerinin` vegetatsiya aqırına kelip saqlanıw da`rejesi 1 m$^2$ jerde 175,9-207,1 dana aralıg`ında ayırmashılıqqa iye bolıp en` na`tiyjeli ko`rsetiwine jon`ıshqa o`simligin suwdan sho`bi menen qosıp egilgen variantlarda ma`lim boldı.

Sonday-aq topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap suwg`arıp arpa menen aralastırıp egilgen 4-variantta jon`ıshqa vegetatsiya da`wirinde 8-ma`rte suwdı talap etip ha`r-bir suwg`arıw normaları gektarına 550-820 m^3 arasında berilip vegetatsiya da`wirinde gektarına 3402 m$^3$ suw berilgen bolsa jon`ıshqa tu`p sanları vegetatsiya da`wirinin` basında 1m^2 jerde ortasha 468,5 dananı

qurap vegetatsiya aqırına kelip 218,9 dananı qurap jon`ıshqa tu`plerinin` kemeyiwi vegetatsiya aqırına kelip 249,6 dana tuwra kelip bul jon`ıshqa tu`p sanlarının` kemeyiwi 1-variantqa salıstırg`anda ortasha 43 dana artıq na`l saqlang`an bolsa al topıraq ıg`allıg`ın o`zgertpey vegetatsiya da`wirinde suwg`arıw sanları ten` bolıp ma`kke menen aralastırılıp egilgen 5-variantta jon`ıshqa tu`p sanları saqlanıwı vegetatsiya aqırına kelip 1m^2 jerde ortasha 265,5 dana bolıp qosımsha 1-variantqa salıstırg`anda 1m^2 jerde ortasha 89,6 dananı quradı.

Al usı suwg`arıw rejiminde jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken 6-variantta vegetatsiya da`wirinin` aqırına kelip jon`ıshqa tu`plerinin` saqlanıp qalıwı basqa variantlarg`a qarag`anda na`tiyjeli ko`rsetkishlerge iye bolıp 1m^2 jerde ortasha 268,9 arpa jon`ıshqa tu`bin qurap bunı 1-variantqa salıstırg`anda qosımsha jon`ıshqa tu`p sanlarının` saqlanıwı 1m^2 jerde 93,0 dananı quradı.

Solay etip izertlewden alıng`an mag`lıwmatlarg`a qaray otırıp jon`ıshqa tu`p sanlarının` saqlanıwıına suwg`arıw rejimleri menen bir-qatarda og`an qosıp egilgen egin tu`rlerine baylanıslı bolatug`ınlıg`ı ma`lim bolıp jon`ıshqa o`simligin suwdan sho`bi menen qosıp egilgen variantlardın` topıraq ıg`allıg`ın 70 % ha`m 80 % te uslap suwg`arg`an variantlarda na`tiyjeli bolıp jonıshqa tu`p sanlarının` saqlanıwı vegetatsiya da`wirinin` aqırına kelip topıraq ıg`allıg`ına 70 % uslap suwg`arg`an varianta 1m^2 jerde ortasha 207,1 dana qurag`an bolsa al topıraq ıg`allıgın 80 % shamasında uslap suwg`arg`an varianta 1m^2 jerde ortasha 268,9 dananı qurap jon`ıshqa tu`plerinin` saqlanıwı vegetatsiya aqırına kelip 1$m^2$ jerde 31,2-93,0 dana qosımsha jon`ıshqa tu`pleri saqlanatug`ınlıg`ı ha`m topıraqtın` meliorativ awhalları jaqsılanıp jon`ıshqa o`simliginin` o`sip rawajlanıwına ha`m tu`p sanlarının` saqlanıwına na`tiyjeli ta`sir etetug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

4.6. Jon`ıshqa, arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`binin` o`sip rawajlanıwına suwg`arıw rejimine ta`siri.

Jon`ıshqa o`simliginin` o`sip rawajlanıwına vegetatsiya da`wirindegi ha`r-qıylı eginler menen qosıp egiw menen bir qatarda topıraq ıg`allıg`ın ha`r-qıylı shamalarda uslap turıp suwg`arg`an jag`dayda jon`ıshqanın` tu`p-sanlarına ta`sir egiw menen bir-qatarda onın` o`sip-rawajlanıwında vegetatsiya da`wirinde variantlar arasında ayırmashılıqlarg`a iye bola basladı.

Bul boyınsha alıng`an mag`lıwmatlarda 4.6.1. kesteden ko`riwge boladı.

4.6.1. keste

Jon`ıshqa, arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`binin` paqalı sanına, o`siwine suwg`arıw rejiminin` ta`siri

Variant qatar	1-oraq aldına					2-oraq aldın			3-oraqtan aldın		
	jon`ıshqa		arpa	Ma`kke	Suwdan sho`bi	jon`ıshqa		Suwdan sho`bi	jon`ıshqa		Suwdan sho`bi
	boyı sm	Paqalı dana	boyı sm	boyı sm	boyı sm	boyı sm	Paxalı dana	boyı sm	boyı sm	paqalı dana	boyı sm
1	57,8	8,4	61,7	-	-	68,1	3,7	-	27,9	-	-
2	58,2	9,3	-	108,9	-	72,7	10,2	-	30,1	-	-
3	60,0	10,3	-	-	110,9	74,9	10,7	111,7	33,5	-	35,4
4	58,7	9,5	72,1	-	-	78,3	11,6	-	33,6	-	-
5	61,7	9,7	-	125,4	-	78,6	11,9	-	35,7	-	-
6	63,7	10,8	-	-	123,3	79,2	12,3	123,3	37,4	-	35,9

Izertlew na`tiyjelerinen alıng`an mag`lıwmatlarg`a qarag`anımızda jon`ıshqanın` o`siw da`wirinde arpa menen qosıp egilgen topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap turg`an 1-variantta jon`ıshqanın` boyı 1-oraqtan aldın 57,8 sm bolg`an bolsa al paxallar sanı 8,4 dananı qurag`an bolsa, al 2-oraqtan aldın jon`ıshqa boyı 68,1 sm bolg`an bolsa al paqallar sanı 9,7 dana qurap bull 1-

oraqqa salıstırg`anda 1,3 danag`a artıq bolg`an bolsa 3-oraqtan aldın jon`ıshqa boyı 27,1 sm bolg`an bolsa. Al topıraq ıg`allıg`ın o`zgertpesten jon`ıshqa o`simligine ma`kke menen aralastırıp ekken 2-variantta vegetatsiya da`wirinde 4-ma`rtebe suw berilgen 2-variantta jon`ıshqa boyı 1-oraqtan aldın 58,2 sm bolg`an bolsa al paxallar sanı 9,3 dananı qurap ma`kkenin` boyı 108,9 sm boldı al 2-shi oraqtan aldın jon`ıshqa boyı 72,1 sm bolıp paxallar sanı ortasha 10,2 dananı quradı bunı arpa menen aralastırıp egilgen 1-variantqa salıstırg`anda jon`ıshqa boyı 4,6 danag`a artqan bolsa paqallar sanı 0,5 dananı artıq bolg`anlıg`ı ma`lim bolıp al 3-oraqtan aldın jon`ıshqa boyı 30,1 sm jetti. Al topıraq ıg`allıg`ı o`zgertpesten vegetatsiya da`wirindegi suwg`arıw sanlarında ayırmashılıq bolmay jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen qosıp egilgen 3-variantta 1-oraqtan aldın jon`ıshqa boyı 60,3 sm bolg`an bolsa bunı 1-variant penen salıstırg`anımızda 2,2 sm artıq bolg`an bolsa shaqalar sanı 10,3 dananı qurap bull arpa menen aralastırıp egilgen variantqa salıstırg`anda shaqalar sanı 1,9 danag`a artıq bolg`anlıg`ı ma`lim boldı. Basqa oraqlardan aldın jon`ıshqa boyı ha`m shaqalar sanı topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap suwg`arg`an variantlar ishinde jon`ıshqanın` o`sip rawajlanıwı suwdan sho`bi menen qosıp egilgen variantlarda barlıq oraqlar aldına jon`ıshqanın` barlıq ko`rsetkishleri boyınsha na`tiyjeli bolg`anlıg`ı ma`lim boldı.

Izertlew barısında topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap jon`ıshqa o`simligin o`sip-rawajlanıw da`wirinde 5-6-ma`rte suwg`arıp gektarına ortasha 3400-3550 m^3 suw berip barg`an variantlarda jon`ıshqa boyınsha ha`m onın` shaqalar sanları topıraqtın` ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap suwg`arg`an variantlarg`a salıstırg`anda bir-qansha na`tiyjeli bolıp ma`selen jon`ıshqanı arpa menen aralastırıp ekken variantlardı salıstırg`anda topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp suwg`arg`an varianta jon`ıshqa boyı 1,1 sm artıq bolg`an bolsa 2-oraqtan aldın 10,2 sm artıq bolıp shaqalar sanı 1,9 dana artıq bolsa al suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken variantlardı salıstırg`anda topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap suwg`arg`an varianta jon`ıshqa boyı 1-oraqtan aldın 3,7 sm artıq bolg`an bolsa al 2-oraqtan aldın jon`ıshqa boyı

4,3 sm-ge artıq bolg`an bolsa shaqalar sanı 1,6 danag`a artıq bolg`anlıgı ma`lim boldı.

Solay etip ilimiy izertlewler na`tiyjelerinen alıng`an mag`lıwmatlarg`a qarag`anda jon`ıshqa, arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`bin qosıp egilip olardın` suwg`arıw rejimlerinin` o`zgeriwi jon`ıshqanın` jaqsı o`sip-rawajlanıw ushın ha`m qaptal paqallardı qosımsha payda etiwi ushın topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap suwg`arg`an jag`dayda jon`ıshqa boyı 5-8 sm biyik bolsa qaptal shakalardı 3,0-3,7 dana artıq bolatug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

4.7. Suwg`arıw rejiminin` jon`ıshqa, arpa, ma`kke ha`m suwdan sho`binin` zu`ra`a`tliligine ta`siri.

Jon`ıshqa o`simligin ha`r-qıylı eginler menen aralastırıp topıraqtı ha`r-qıylı na`mliklerde uslap turıp suwg`arg`an jag`dayda jon`ıshqa o`simliginin` o`sip-rawajlanıwına ta`sir etip qoymastan onnan alınatug`ın zu`ra`a`tlikkede ta`sir etetug`ınlıg`ı ma`lim boldı. Alıp barılg`an baqlawlar na`tiyjelerine qarag`anımızda variantlar arasında jon`ıshqadan alıng`an o`nimlerde variantlar arasında ayırmashılıqlarg`a iye boldı. Bul boyınsha alıng`an mag`lıwmatlardı 4.7.1. keste keltirilgen.

4.7.1-keste

Suwg`arıw rejiminin` jonıshqa, arpa, ma`kke suwdan sho`binin` zu`ra`a`tligine ta`siri ts/ga (ko`kley)

Variant qatar №	Oraqlar sanı									Zu`ra`a`tlik
	1				2		3			1-variant
	arpa	Ma`kke	suwdan sho`bi	jon`ıshqa	suwdan sho`bi	jon`ıshqa	suwdan sho`bi	Jon`ıshqa	Ja`mi	Salıstırg`an ± ayırma 0,6
1	124,8	-	-	59,3	-	79,7	-	17,6	281,4	± 0,0
2	-	298,6	-	61,4	-	82,5	-	19,4	461,9	+180,5
3	-	-	211,9	64,6	133,5	86,6	19,7	23,7	453,4	+ 172,0
4	136,5	-	-	69,4	-	98,7	-	25,4	330,0	+48,6
5	-	310,4	-	76,6	-	112,4	-	27,6	527,0	+275,6
6	-	-	247,1	79,1	145,6	122,5	227	29,4	645,9	+364,5

Izertlew na`tiyjelerine qaray otırıp topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap vegetatsiya da`wirinde 3-ma`rtebe suwg`arıp gektarına 2685 m^3 suw berip jon`ıshqanı arpa menen aralastırıp egip barg`an varianta gektarına ortasha 281,4 ts/ge ko`k massa alıng`an bolsa al usı topıraq ıg`allıg`ında uslap vegetatsiya da`wirinde 4-ma`rtebe suwg`arıp gektarına 3550 $m^3$ suw berip jon`ıshqanı ma`kke menen qosıp ekken 2-variantta jon`ıshqanın` ko`k massasınan gektarına 461,9 ts ko`k massa alıng`an bolsa bunı 1-variant penen salıstırg`anımızda jon`ıshqa ha`m og`an qosıp egilgen ma`kkeden 180,5 ts ko`k massa artıqsha alıng`an bolsa, al suwdan sho`bi qosıp egilip topıraq ıg`allıg`ın o`zgertpesten 3-variantta jon`ıshqa suwdan sho`binen vegetatsiya da`wirinde gektarınan ortasha 453,4 ts ko`k massa alınıp bunı arpa menen qosıp egilgen 1-variantqa salıstırg`anda ortasha gektarınan 172,0 ts ko`k massa artıq alınıp topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap turıp jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken variantqa basqa variantlarg`a salıstırg`anda 1-1,5 ese ko`k massa artıq alınatug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

Al topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp gektarına vegetatsiya da`wirinde 3400 $m^3$ suw berip jon`ıshqanı arpa menen aralastırıp ekken jag`dayda gektarına 330,0 ts ko`k massa alıng`an bolsa, al 1-variantqa salıstırg`anda gektarına 48,6 ts ko`k massa artıq alıng`an bolsa al ıg`allıq shamasın uslap turıp jon`ıshqanı ma`kke menen aralastırıp ekken 5-variantta vegetatsiya da`wirinde 6-ma`rtebe suwg`arıp gektarına ortasha 3500 m^3 suw berilgen jag`dayda jon`ıshqa, ma`kkeden gektarınan 527,0 ts ko`k massa alınıp bunı topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap ma`kke menen aralastırıp ekken 2-variantqa salıstırg`anda gektarınan ortasha 65,1 ts ko`k massa artıq alıng`an bolsa 1-variantqa salıstırg`anda gektarınan ortasha 245,6 ts ko`k massa artıq alınatug`ınlıg`ı al topıraq ıg`allıg`ın o`zgertpey suwg`arıw sanlarıda birdey suwg`arılıp jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken 6-variantta jon`ıshqa ha`m suwdan sho`binen ortasha gektarınan 645,9 ts o`nim alınıp bunı topıraq ıg`allıg`ı 70 % shamasında uslap suwg`arıp suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken 3-variant penen salıstırg`anda gektarınan ortasha 192,5 ts ko`k

massaq artıq alıng`an bolsa 1-variantqa salıstırg`anda gektarınan 364,5 ts ko`k massa ortasha alınıp basqa variantlarga salıstırganda na`tiyjeli bolatug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

Solay etip izertlewler na`tiyjelerine qaray otırıp topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp suwg`arg`an jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken varianta jon`ıshqada basqa variantlarg`a salıstırg`anda 1,5-2,0 ese ko`p ko`k massa jetistirilip topıraqtın` meliorativ awhalları jaqsılanıp baratug`ınlıg`ı ma`lim boldı.

Juwmaqlaw.

Qaraqalpaqstan respublikası orta shorlang`an topıraq jag`dayında jon`ıshqa ha`r-qıylı eginler menen aralastırıp egiw ha`m onın` suwg`arıw rejimine ta`sirin u`yreniw ushın o`tkerilgen ilimiy jumıslardın` na`tiyjelerinen alıng`an mag`lıwmatlarg`a qaray otırıp to`mendegidey juwmaqlarg`a kelemiz.

1. Qarao`zek rayonının` orta shorlang`an eskiden egilip kiyatırg`an orta shorlang`an egislik jerlerden jon`ıshqa o`simligin egiw ha`m onnan joqarı na`l alıw ushın ha`m onın` zu`ra`a`tliligin arttırıw ushın 3000-3500 m^3 a`tirapında suw berip topıraqtın` su`rim qabatındag`ı o`simlik ushın zıyanlı bolg`an duzlardı juwıp jiberiw ushın suwg`arıw kerek.

2. Jon`ıshqa o`simliginen birinshi jılı joqarı zu`ra`a`t alıw ushın onın` optimal suwg`arıw rejimin, topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp gektarına vegetatsiya da`wirinde 3650 m^3 suw berip ha`r-bir suwg`arıw mo`lsherin ortasha 550-600 $m^3$ suw berip 6-ma`rtebe suwg`arıp jon`ıshqa suwdan sho`bi menen qosıp ekkende na`tiyjeli bolatug`ınlıg`ı anıqlanda.

3. Topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında suwg`arıp vegetatsiya da`wirinde gektarına 2685 m^3 4-ma`rtebe suwg`arıp arpa menen qosıp egilgen jag`dayg`a qarag`anda, topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp vegetatsiya da`wirinde 6-ma`rtebe suwg`arılıp suwdan sho`bi menen aralastırıp egilgen variantqa salıstırg`anda jon`ıshqa tu`p sanları 1,5-5 esege artıq bolıp ortasha 1 m^3 jerede 93,0 dana artıq bolatug`ınlıg`ı anıqlang`an.

4. Topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp suwg`arıp suwdan sho`bi menen qosıp egilgen varianta jon`ıshqanın` boyı oraqlar boyınsha na`tiyjeli

bolıp jon`ıshqanın` shaqaları sanı basqa variantlarg`a salıstırg`anda 1,5-2 danag`a artıq boldı.

5. Topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında suwg`arg`an variantlarg`a topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap vegetatsiya da`wirinde 6-ma`rtebe suwg`arıp suwdan sho`bi menen aralastırıp ekken varianta topıraqtın` shorlanıwı na`tiyjeli bolıp topıraqtın` meliorativ awhalı jon`ıshqanın` o`simlik ushın zıyanlı duzlardın` juwılıwı 2-ese kemeyip baratug`ın anıqlandı.

6. Topıraq ıg`allıg`ın 70 % shamasında uslap turıp suwg`arıp jon`ıshqanı arpa menen ekken jag`dayda zu`ra`a`tlik to`menlep baradı bunı topıraq ıg`allıg`ın 80 % shamasında uslap turıp suwg`arg`anda jon`ıshqanı suwdan sho`bi menen qosıp ekken variantqa salıstırg`anda gektarına 364,5 ts o`nim artıq alındı.

V-BAP

5. Insan xızmeti qa`wipsizligi

5.1. Xojalıq o`ndirislik sanitariya talapları.

O`ndirislik sanitariya, o`ndirislik ka`rxana ha`m xojalıqlarg`a kiretug`ın qurılıslar qural a`spablardı saqlaw ha`m jumsaw ma`selelerin u`yrenip, onda isleytug`ın jumısshılar ha`m qorshagan elattın` den-sawlıg`ın qorg`aw isleri menen shug`ıllanadı. Ha`r bir mashina o`ndirislik agregat adamg`a biyimlesken jumıs islew ushın qolaylı ha`m basqarıwg`a an`sat bolıwı kerek.

Adam organiziminin` o`ndirislik 1-bap u`skenelerge ha`m o`ndirislik ortalıqqa talabın miynet fiziologiyası ha`m psixologiyası shug`ıllanadı. Awıl xojalıq atız jumısların orınlawda mashina ha`m u`skenelerine texnikalıq xızmet ko`rsetiwde jumısshılardın` denesine o`ndirislik uwlı ximikatlar shan`g`az ha`m tag`ı basqa ta`sir etedi. Usıdan baylanıslı jumısshılar arnawlı kiyimler katyumler kombikozorlar qalatlar qolg`aplar raspirazonlar, qorg`awshı ko`z a`ynekler ha`m tag`ı basqa menen jumıs islengen bolıwı kerek.

Awıl xojalıq jumısshı ha`m xızmetkerler barlıq waqıtta atızda ju`rgelikten ko`p shan` boladı. Sonlıqtan ha`r bir jumısshı ha`m mexanizator o`zinin` jeke tazalıg`ına qarap taza kiyimler alıp ju`riwi kerek. Jumıstan keyin jalan`ash jerde jatıwg`a hem alıwg`a bolmaydı.Sebebi revmatizm ha`m basqa kesellikler menen arıwı mu`mkin. Ha`r bir traktorlar da`riler ıdısı ha`m awzı jabıq ıdıslarda ishimlik suwı bolıwı kerek.

O`ndirislik jaylarda to`mendegi sanitariyalıq xızmet ko`rsetiw xanaları dush, qol juwg`ıshlar kiyimlerdi tazalaw ha`m sheshiw h.t.b. bolıwı kerek.

Elektr tog`ınan ja`birleniwshige ko`rsetiletug`ın birinshi ja`rdem elektr tog`ı ta`sirinen tez waqıtta qutqarıw kerek. Onı qutqarıw usılı ba`rinen burın anıq jag`dayg`a baylanıslı bolıp tez islew kerek. Bolmasa adamnın` o`limine alıp keliwi mu`mkin. Ja`birlengen ko`rsetiletug`ın birinshi meditsinalıq ja`rdem onın` jag`dayına baylanıslı boladı.

Eger ja`birlengen adam o`zin jog`altqan bolsa vrachtın` keliwine shekem tolıq tınıshlıqta qaldırıwı kerek.

Eger ja`birleniwshi esin jog`altqan bolsa dem alıp atırg`an bolsa onın` kiyimlerin jazdırıp taza hawag`a shıg`arıw kerek. Nashatr spirtin iyiskeletiw usınıs etiledi. Suw serpip denesin ısqılaw awzınan jasalma dem aldırıw kerek. Elektr tog`ınan ja`birlengen adam jerge ko`miw qatan` qadag`an etiledi.

Sebebi dem alıwdı awırlastırıp denesi suwıp qaladı. Zangen awıl xojalıg`ı ushın ju`da` qa`wipli sonlıqtan barlıq xojalıqlarda ot qa`wipsizligi ilajlarına dıqqat awdarıw kerek. Mashina transport remontlaw xanaları janıwshı materiallar skladı uwlı ximikatlar saqlanatug`ın skladlarda arnawlı orınlarda ot qa`wipsizligi qurallarının` da`slepki punkti bolıwı kerek. Punkte to`mendegi qurallar bolıwı kerek.

1. Temir denekler-2dana
2. Shelekler-2 dana
3. Som-2 dana
4. Balta-1 dana
5. Qum salg`an qutı 1-dana
6. Suw quyılg`an ıdıs-1 dana
7. Ot o`shirgish SP-5-2 dana
8. Ag`ash bag`analar-2 dana
9. Kiyiz-1 dana.

Xojalıqlarda erkin ot o`shiriwshiler awqamı bolıwı ha`m janıwının` aldın alıw jag`dayların tekseriwi kerek. Jergilikli xalıq erkin ot o`shiriwshilerde jaqınan ja`rdem beriwi kerek. Ot o`shiriwshilerde to`mendegi qurallar ha`m texnikalar paydalanıladı.

Ximikatlar menen jumıs islegende qa`wipsizlik ilajlar.

Ximiyalıq awıl xojalıg`ına, jaqsı ja`rdem beredi biraq olardın` za`ha`rli ekenligi o`simlikler jas balalı analar meditsinalıq ko`rikten o`tpegenler, jumıs qa`wipsizligi, usılların bilmegen adamlarg`a ruxsat berilmeydi. Ximikatlar xalıq

jasawlıg`ın orınlardan mal formalarınan, suw saqlag`ıshlardan 200 metr urıqlıqlar jaylasqan arnawlı qurılg`an basqa qosımshalarda saqlanıwı kerek.

Bulardan basqa qosımsha xanalar dokumentler saqlanatug`ın, awqatlanatug`ın, kiyimlerdi da`rileytug`ın, juwınıwshı xanalar boladı. Pestitsidlerdi maydalawshı zatlar skladlarında, to`lelerdi ashıw usıllarına saqlawda bolmaydı.

Pestitsidlerdi jazıw arnawlı feniylerdin` islengen mashinalarda tasıladı. Uwlı ximikatlar jasıp bolg`annan keiyn mashinalar juwılıp tolıq zıyansızlandırıladı. Transport qurallarınan tolıq tazalanadı.

Paydalanılg`an a`debiyatlar

1.	Karimov I.A	Jerlerdin` meliorativ awhalın jaqsılaw sistemasın tu`pkilikli jetistiriw is ilajları haqqında. O`zbekstan Respublikası Prezidenti Pa`rmanı 2007-jıl 29-oktyabr
2.	Karimov I.A	2012-jıl Watanımızdın` rawajlanıwın jan`a basqıshqa ko`teretug`ın jıl boldı. Erkin Qaraqalpaqstan 2012-jıl 21-yanvar № 9-10 sanları
3.	Karimov I.A	Qishloq xujalik taraqiyoti farovon va tukin hayot gorovi. Toshkent -2000 yil
4.	Ayudullaev S Namozov X	Tuproq melioratsiyasi. Toshkent-2011 yil
5.	Atabaeva X.N	Usimlikshunoslik. Toshkent «Mehnat» -2000 yil
6.	Yaqubjanov O Tursinov	Usimlikshunoslik. Toshkent -2008 yil
7.	Jarinov V.I. Klyuy V.S	Semenovodstvo lyutsernı na promıshlennıy osnove. Kiev Urojay 1988 g
8.	Ismaylov U.E	Nauchnıe osnovı povısheniya plodorodiya pochvı. Nukus «Bilim»2004g
9.	Ismaylov U.E	Diyqanshılıq . No`kis -2012jıl
10.	Ismaylov U.E Xojasov A	Jon`ıshqashılıq No`kis -2009 jıl
11.	Mambetnazarov B. Xojasov A	Rejim orosheniya semennoy lyutsernı v usloviyax svernoy zonı xlopkoseyaniya Respubliki Karakalpakstan. (sb nauch. Trudov UzNIIXI) Tashkent-1992 g
12.	Mambetnazarov B. Jumatov M	Qaraqalpaqstannın` arqa zonalarında jon`ıshqanı suwg`arıw rejimi. No`kis -1982 jıl
13.	Romanov X.A	Vozdelıvanie kormovıx kultur na orashaemıx zemlyax.

Tashkent-1986 g

14. Ramazanov A Yakubov M — Promıvnıe i vlagodoryadnovıe poliv. Tashkent-1988 g
15. Tursunxodjaev Z. — Vliyanie semi polevnogo xlopkovo-lyutsernovogo sevooborota na plodorodıe pochvı i urojaya xlopchatnika. (v sb Agrotexnika xlopchatnika i lyutserne v Kazakstana)
16. Turdıshev B.X — Sravnitelnıe izucheniya xlopkovıx sevoobrotov s razlichnıy nısıshennogo pshenitsa. Nukus -2000g
17. Shamuratov A — Zavisimost kusheniya lyutsernı i sudanskiy travı v someshennıx posevax ot korm azotnıx udobreniy. (Nauch.tr. UzNIIXI) – Tashkent-1981g
18. Xojasov A.S — Dinamika vlajnosti pochvı lyutsernovogo polya v zavisimosti ot rejimi orosheniya v usloviyax Yujnogo Priaralya. Tashkent -1998 g
19. Xojasov A.S — Orosheniya lyutsernı v god seva pri sovmeshenkom poseve s kukuruzoy i sudanskoy travı. (Nauch.tr. KKNIIZ) Tashkent -1999 g
20. Xojasov A.S — Rejim trasheniya i produktovnost furajnoy lyutsernı. Jurnal s/x. Uzbekistana-1999 g
21. Yuldashev X — Lyutsernovodstva. Tashkent-1992 g
22. Yusupov T Toreniyazov J — Jon`ıshqanın` jan`a sortları ha`m almaslap egiw. No`kis-1982 jıl
23. Kanorov i.dr — Oxrana truda. Moskva-1982 g